

PROCES IMPLANTACJI OPACTWA CYSTERSÓW W MOGILE

Wprowadzenie

Implantacja jest nowym terminem w polskich badaniach nad klasztorami. Wprowadził go niedawno M. Derwich, przedstawiając model rozpatrywania pierwszych dziesięcioleci istnienia klasztoru jako procesu jego „zagnieżdżania się” (właśnie implantacji) w lokalne środowisko społeczno–przyrodnicze¹. Trwanie tego procesu określił na około sto lat, a miałyby się on składać z kilku etapów. Po właściwej fundacji, która — mówiąc za P. Racinetem — *konstytuuje podstawowe warunki materialne, społeczne i przyrodnicze, w jakich przyjdzie przez następne stulecia funkcjonować danej placówce zakonnej* następował okres instalacji — szybkiego przyrostu dóbr i pierwszych inwestycji budowlanych. Za nią szła konsolidacja — reorganizacja domeny i wzmożony wysiłek budowlany przy zahamowaniu tempa przyrostu dóbr. Dalej miałyby miejsce kryzys początków, gdy dawały

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ M. Derwich, *Rec. z: P. Racinet, Les maisons de l'ordre de Cluny au Moyen Âge. Évolution et permanence d'un ancien ordre bénédictin au nord de Paris*, Bruxelles 1990, KH t. 101: 1994 nr 1 s. 178; T e n ż e, *Monastycyzm w dawnych społeczeństwach europejskich. Zarys problematyki*, w: *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg–Lenartowicz, Opole–Wrocław 1996 s. 50–51; T e n ż e, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, Wrocław 1998 s. 33–34. Tam zapowiedź odrębnej rozprawy na ten temat.

się odczuć poniesione koszty inwestycyjne i pojawiały pierwsze konflikty z otoczeniem. Wreszcie następowała stabilizacja, gdy nowe przywileje i nadania, a także często zakończenie działalności budowlanej niosły utwierdzenie egzystencji i sieci oddziaływań danego klasztoru.

Celem niniejszego tekstu jest próba weryfikacji tej na razie szkicowo zaprezentowanej, ale bardzo interesującej propozycji metodologicznej na przykładzie opactwa w Mogile. Doczekało się ono opracowania swego procesu fundacyjnego², ale zawartość hasła w *Monasticon Cisterciense Poloniae*³ pokazuje konieczność dalszych badań historycznych nad „pofundacyjnymi” dziejami klasztoru, które mogłyby dotrzymać kroku rozwijającym się ostatnio szybko pracom z zakresu historii sztuki⁴.

Rozpoznanie procesu „zagnieżdżania się” opactwa mogińskiego wymagałoby rozbudowanej analizy. Niniejszy tekst stanowi jedynie fragment całości tego zagadnienia. Ogranicza się do próby wyodrębnienia poszczególnych faz procesu implantacji na podstawie analizy rozwoju uposażenia oraz wyników badań architektoniczno–archeologicznych nad mogińskim kompleksem klasztorno–kościelnym. Sygnalizuje także problemy rozwoju domeny i relacji społecznych. Niezbędny dla pełnego obrazu kontekst przyrodniczy i archeologiczno–osadniczy został pominięty.

² T. Kawka, H. Leszczyński, *Kacice–Mogila*, w: *Monasticon t. 2: Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999 s. 98–112 i M. Zdanek, w *sprawie procesu fundacyjnego opactwa w Mogile*, NP t. 94:2000 s. 85–118.

³ W sposób bardziej systematyczny — ale nie wolny od błędów — został rozpoznan jedynie okres do 1266 r. Taki zakres chronologiczny ma rozprawa T. Kawki, *Najdawniejsze dzieje konwentu i klasztoru cystersów w Mogile*, Poznań 1992 (masygnopis pracy magisterskiej powstałej w Zakładzie Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii UAM pod kierunkiem prof. dr hab. B. Kürbis), która stała się podstawą opracowania średniowiecznej części hasła w *Monasticonie*.

⁴ E. Łużyńska, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubińskiej*, Wrocław 1995 s. 51–83, 150–167; M. Szyma, *Architektura kościoła Cystersów w Mogile w XIII i XIV wieku. Fazy budowy i ich datowanie*, „Wiadomości konserwatorskie województwa krakowskiego” t. 7: 1997 s. 141–154; E. Łużyńska, *Rec. Z. M. Szyma, Architektura kościoła*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” t. 43: 1998 z. 3 s. 269–271, gdzie Autorka podtrzymała swoje poglądy. Nowych ustaleń należy się spodziewać po opracowaniu wyników badań architektonicznych wschodniej części kościoła w Mogile prowadzonych w latach 1998–1999. Przygotowują je P. Dettloff i M. Szyma.

1 Instalacja

Proces fundacyjny opactwa zakończył się w 1225 r., gdy konwent przeniósł się z Kacice do podkrakowskiej Mogiły nad Dłubnię i gdy przez bpa Iwona została konsekrowana (częściowo ukończona w partii prezbiterialnej) świątynia klasztorna. Majątek opactwa liczył wtedy 10 osad: w kluczu prandocińskim Prandocin, Kacice, Sakowice (prawdopodobnie tożsame z Pozakowem), część Januszowic oraz żreby Cholewice i domniemane Kantorowice nad Szreniawą; w kluczu mogińskim Mogiłę i Ubysławice, poza nimi Bogucin i Mikułowice. Opactwo pobierało dziesięciny z 19 osad: Prandocina, Kacic, Pozakowa, Januszowic, Cholewic, Muniakowic, Smrokowa, Wężerowa, Przeczniowa, dwu (później trzech) Łękaw, Klemencic, Pokrzywnicy, Mogiły, Ubysławic, Przewozu i Syrachowa oraz z Kantorowic i Mikułowic. Opactwo posiadało także 2 jatki mięsne w Krakowie, źródło solne najprawdopodobniej w pobliżu klasztoru, patronat nad 3 prebendami kościoła w Prandocinie oraz dochody kościoła św. Bartłomieja w Mogile. W zakresie immunitetu poprzestano zapewne na libertacjach pochodzących jeszcze z czasów Prędoty Starego Odrowąża. Były to: jurysdykcja sądowa z uprawnieniami do stosowania ordałów w formie próby wody i walki na pałki oraz zwolnienie od stróży, opłacanie stanu w srebrze, a może i inne⁵.

Po właściwej fundacji bardzo wyraźnie widać fazę szybkiego rozwoju — instalacji, która trwała do 1241 r. Miała dwuetapowy przebieg: pierwszy etap, krótki, ale intensywny, zamknął się na 1230 r., drugi, również krótki, trwał od połowy lat trzydziestych XIII w.

W pierwszym etapie nastąpiło nadanie łąnu w Zabawie (1228 r.)⁶ i części w Smoniwicach (1228 r.)⁷, kupno Truszyna i uzyskanie

⁵ Zakres i rozwój immunitetu na podstawie prac J. Matuzewskiego, *Immunitet ekonomiczny w dobrach Kościoła w Polsce do końca 1381 r.*, Poznań 1936 s. 263–268 oraz Z. Kaczmarczyka, *Immunitet sądowniczy i jurysdykcja poimmunitetowa w dobrach Kościoła w Polsce do końca XIV wieku*, Poznań 1936 s. 151–153, z których każdorazowego przywoływania zrezygnowano. Zob. KMog nr 13, 16, 18; K. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, Kraków 1927 s. 21–22; S. Trawkowski, *Prędota Stary*, PSB t. 28 s. 446.

⁶ KMog 6. Zabawę identyfikuje się z osadą tej nazwy, znajdującą się na prawym brzegu Wisły w dolinie Dunajca, gdzie rozciągały się dobra Awdańców, zob. E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław 1965 s. 90.

dziesięcin z tej osady (1228–1229 r.)⁸, nadanie patronatu prebendy szanieckiej (1229 r.)⁹ i kupno Syrachowa (1230 r.)¹⁰, a także prawdopodobne uzyskanie Krzesławic, o czym niżej.

Tak pomyślny rozwój młodej placówki zakonnej został jednak wyhamowany przez poważny kryzys. Jego zasadniczymi przyczynami był osobiwy, arbitralny w stosunku do Odrowążów sposób przeprowadzania fundacji przez biskupa Iwona i jego skutki w postaci negatywnego nastawienia rodu do opactwa, które ujawniło się z całą mocą po śmierci biskupa. Niemniej ważny był kontekst, który tworzyły niesprzyjające wzrostowi nowej wspólnoty zaburzenia polityczne w Małopolsce, związane z walką o tron krakowski po śmierci Leszka Białego.

Mimo, że kryzys został zażegnany na początku lat trzydziestych, to sytuacja polityczna powodowała brak nadań i straty materialne. Z dużą pewnością można mówić o zniszczeniach w odniesieniu do cysterskiego klucza majątkowego nad Szreniawą, gdyż w 1233 lub 1234 r. został inkastelowany kościół w Prandocinie¹¹.

⁷ KMog 7. Smoniowice to wieś położona przy Wrocimowicach nad Ścieklcem, lewym dopływem Szreniawy, na wschód od Prandocina, od którego oddzielały ją Muniakowice, zresztą dziesięcinna wieś opactwa.

⁸ KMog 8. Truszyn, który już nie istnieje, trzeba lokować na skraju wysoczyzny, gdzie rozłożył się Prandocin, bliżej koryta Szreniawy. Wskazuje na to nazwa miejscowa Góra Truszyn. *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, red. W. Ta s z y c k i, opr. Komisja Ustalania Nazw Miejscowych i Obiektów Fizjograficznych t. 7 s. 56. Wchodził w skład struktury przestrzennej rozległego Prandocina. Lben, wyd. A. P r z e d z i e c k i, Kraków 1863–1864 t. 3 s. 425; KMog 34; K. G ó r s k i, *Ród Odrowążów*, s. 22 przyp. 3 starał się udowodnić odrębność gospodarczą i kościelną Truszyna od sąsiedniego Prandocina, które jednak u podstaw miały nic innego, jak różnicę własnościową i po jej likwidacji w naturalny sposób złąły się z Prandocinem. Nadanie dziesięciny przez Iwona zostało poświadczane w dokumencie bpa Prędoty z 1244 r., KMog 20.

⁹ KMog 9. Jej uposażenie obejmowało dziesięcinę z barci koneckich, żrebaka corocznie wybieranego ze stadniny z Końskich oraz dziesięcinę z Galewic. A. R y b a r s k i, *Pochodzenie i początek rodu Odrowążów. Cz. II*, PH t. 18: 1914 s. 192 błędnie identyfikował tę wieś z Glewem i Glewcem, co sprostował K. G ó r s k i, *Ród Odrowążów*, s. 44 przyp. 10.

¹⁰ KMog 10.

¹¹ Przekaz o inkastelacji w *Kronice Wielkopolskiej*, w: MPHsn t. 8, wyd. B. K ü r b i s, Warszawa 1970 s. 82 rozwinął i umieścił pod 1235 r. J. D ł u g o s z, *Annales*, lb. V–VI s. 272–273; odnośnie do ustalenia chronologii i przypisania tej inkastelacji Konradowi Mazowieckiemu bądź Henrykowi Brodatemu zob. B. W ł o d a r s k i, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, Toruń 1971 s. 49; B. Z i e n t a r a,

Dopiero po polepszeniu stosunków z rodem fundatora i wraz ze stabilizacją władzy Henryków śląskich w Małopolsce opactwo mogińskie znów weszło w okres rozwoju. Znaczyły go: potwierdzenie wolności Prandocina do stróży (1235 r.)¹², potwierdzenie posiadania Mikułowic i dziesięciny z nich (1236 r.)¹³, nadanie prawa połowu bobrów w Dłubni oraz żrebu Trusklewice w Czyżynach (1238 r.)¹⁴, nadanie Sędowic nad Mierzawą (1239 r.)¹⁵. W tym niełatwym pionier-

Henryk Brodaty i jego czasy, wyd. 2, Warszawa 1997 s. 311–312; G. L a b u d a, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983 s. 107.

¹² KMog 13.

¹³ KMog 14.

¹⁴ KMog 15.

¹⁵ KMog 17: *Vrocisir, quae Sudouic nominatur, cum omnibus attinentiis*; KMog 18: *Sandouic cum suis pertinentiis quae Vrocisir appellatur*. Te rozbieżne określenia powodowały problemy interpretacyjne. H. S e r e d y Ń s k i, *Uposażenie klasztoru cystersów w Mogile*, w: *Monografia opactwa cystersów we wsi Mogile*, opr. Towarzystwo Naukowe Krakowskie, Kraków 1867 s. 75–76 uznał najpierw, że Sakowice koło Prandocina to Sędowice, a więc nadał je cystersom Wiśław Odrowąż, po czym stwierdził, że komes Sąd Dobiesławic *podarował im Sadowice z przysiołkami Gawronem* [?] *i Wrociryżem*; A. R y b a r s k i, *Pochodzenie i początek*, s. 179, 196 za przedmiot nadania uznał Wrociryż i wyjaśnił, że Sędowice były jego przyległościami; K. G ó r s k i, *Ród Odrowążów*, s. 45 napisał, że komes Sąd nadał Mogile dwie wsie: Sędowice i Wrociryż, wchodzące w skład starego kompleksu majątkowego; *Monasticon* t. 2 s. 102 także odrębnie wymienia Sędowice i Wrociryż. Najlepsze sformułowanie dał J. W r o n i s z e w s k i, *Sąd*, PSB t. 35 s. 373: *część wsi Wrociryż zwana Sędowice*. W istocie cystersi otrzymali Sędowice nad Mierzawą koło nadniedziałńskiego Wrociryża, który zapewne nadawał swą nazwę przyległościom. Sam natomiast nigdy nie wchodził w skład uposażenia opactwa mogińskiego. Wrociryż był w posiadaniu biskupstwa lubuskiego, jako element jego małopolskiego *fundum*. Powstanie tych włości wiązało się z przejęciem Opatowa, gdzie rozdził się ośrodek misji ruskiej, co nastąpiło w 1234 r. poprzez nadanie Henryka Brodatemu na rzecz Lubusza, zob. A. G i e y s z t o r, *Początki misji biskupstwa lubuskiego*, NP t. 4:1948 s. 96–100; B. Z i e n t a r a, *Henryk Brodaty*, s. 335–337. Być może także wtedy biskupstwo lubuskie otrzymało Wrociryż. Bezpośredni przekaz pochodzi dopiero z 1282 r., kiedy to Leszek Czarny wydał dokument potwierdzający posiadłość biskupstwa, w tym Wrociryż, ZDM t. 4 nr 881; zob. identyfikacja i rozbiór tekstu u T. W o j c i e c h o w s k i e g o, *Eremiti reguły św. Romualda, czyli benedyktyni włoscy w Polsce jedenastego wieku*, w: T e g o Ź, *Szkice historyczne XI wieku*, wyd. 3, opr. A. G i e y s z t o r, Warszawa 1951 s. 66–68. Pomimo wykazania, że ów dyplom nie jest autentyczny i posiada interpolacje odnośnie do posiadłości małopolskich, zapis odnoszący się do Wrociryża nie został podważony. J. M a t u s z e w s k i, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, „Z czasopismo Prawno-Historyczne” t. 2:1949 s. 110–118. W 1394 r. wieś została sprzedana przez biskupa Jana i kapitułę lubuską bożogrobcom miechowskim. ZDM t. 1 nr 210; zob. też Lben III s. 15–16.

skim okresie istnienia opactwa ogromną rolę odegrał pierwszy opat Piotr (1221–1236)¹⁶.

Chronologicznym zamknięciem etapu instalacji był najazd Mongołów w 1241 r., którzy spalili klasztor¹⁷. Zniszczenia mongolskie wyznaczały zresztą wewnętrzne cezury w dziejach wielu klasztorów, które ich doświadczyły¹⁸. Z takim wnioskiem w przypadku Mogiły koreluje rozpoznanie pierwszej fazy budowy kościoła i klasztoru, trwającej do połowy XIII w., najprawdopodobniej przerwanej właśnie tymi zniszczeniami¹⁹.

2 Konsolidacja: wstęp

Lata 1243–1253 dla opactwa w Mogile można by określić jako „preludium” następnej fazy rozwojowej — konsolidacji, czas ugruntowania swojego stanu posiadania, akcji jego wewnętrznego poszerzania i gromadzenia środków inwestycyjnych dla ukończenia budowy kościoła i klasztoru.

Wraz z najazdem Mongołów dezorganizacji uległ system polityczny tzw. monarchii Henryków śląskich. Konrad Mazowiecki odnowił

¹⁶ *Chronicon* s. 437–438; S. Szczur, *Piotr z Lubiąża*, PSB t. 26 s. 407. Sylwetki i działalność opatów mogińskich domagają się nowoczesnego opracowania, które zastąpiłoby przestarzałą pracę K. Hoszowskiego, *Obraz życia i zasług opatów mogińskich*, Kraków 1867.

¹⁷ Canivez t. 2 Louvain 1934 § 39 (1241 r.) s. 237.

¹⁸ Por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 201–202.

¹⁹ E. Łużyńska, *Architektura średniowiecznych klasztorów*, s. 74–78, 153. Wbrew Autorce, a zgodnie ze zdaniem A. Rybarskiego i M. Szymy początki budowy trzeba kłaść na 1222, a nie 1225 r., M. Szyma, *Architektura kościoła Cystersów*, s. 144–146. Jednak wbrew M. Szymie ani kryzys 1231 r., ani inwestycje opactwa w dobra ziemskie, ani brak intensywniejszego zaangażowania Henryków śląskich w rozwój opactwa nie musiały zahamować budowy, lecz najwyżej ją spowolnić, *tamże*, s. 150–151 i przyp. 67. Jednym z argumentów Autora na poparcie tej tezy było zgodnie z Rybarskim określenie wysokości rocznego dochodu opactwa na nieco ponad 100 grzywien. Tę sumę podali obaj za dokumentem Iwona z 1222 r., ale oznaczała ona tylko całość dochodu z ówczesnego nadania biskupa. Posługując się metodą S. Trawkowskiego, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959 s. 152–155 dochód opactwa w Mogile w naturaliach i gotówce w pierwszej połowie XIII w. można szacować na kilkakrotnie wyższy. Nowe badania we wstępnej interpretacji potwierdzają ciągłe prowadzenie budowy jedynie z sezonowymi przerwami. Za tę informację dziękuję P. Dettloffowi.

swoje pretensje do Krakowa i opanował go. Dopiero po klęsce Konrada w bitwie pod Suchobodem w 1243 r. w warunkach stabilizacji politycznej w Małopolsce pod panowaniem Bolesława Wstydlwego i rządami biskupimi Prędoty Odrowąża, który wyraźnie podjął kościelny program Iwona, nastąpił dla Mogiły przychylny czas²⁰.

Donacje z początku lat czterdziestych XIII w. trzeba traktować jako chęć wsparcia opactwa w procesie odbudowy dóbr po zniszczeniach tatarskich²¹, a także rozpatrywać je w kontekście manifestacyjnego nawiązania do dziedzictwa Iwonowego ze strony bpa Prędoty, który stał się wielkim dobrodziejem opactwa²². Zakwalifikowanie ich jako odrębnych jakościowo od przyrostu dóbr w fazie instalacji uzasadnia przyjęcie roku 1241 za granicę pierwszej fazy rozwojowej.

W tym czasie klasztor otrzymał przywilej immunitetowy (1243 r.)²³, połowę predium Wachów (1244 r.)²⁴, źródło solne w Wieliczce (1244 r.)²⁵, potwierdzenie dziesięcinnych nadań Iwona oraz nowe

²⁰ M. Szyma, *Architektura kościoła*, s. 151.

²¹ M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 201–202.

²² *Monasticon* t. 2 s. 103.

²³ KMog 18. Obejmował on: zwolnienia od budowy grodów, wypraw poza granice obszaru diecezji krakowskiej i od stróży, wprowadzenie lżejszego typu przewodu — rycerskiego, w zakresie sądownictwa zwolnienie ludności z dóbr klasztornych od podległości niższemu urzędnikom z zastrzeżeniem jurysdykcji dla księcia, wojewody lub kasztelana krakowskiego, wreszcie potwierdzenie prawa stosowania ordaliów, pochodzące z czasów Prędoty Starego. Zakres terytorialny immunitetu obejmował Prandocin, Sędowice, Bogucin i inne przyległe wsie, pod którymi trzeba chyba rozumieć osady klucza prandocińskiego.

²⁴ KMog 19. Wachów leżał w księstwie opolskim koło Olesna nad rzeką Stobrawą. Tak już Grünhagen: *wohl Wachow bei Rosenberg*, w: *Regesten zur schlesischen Geschichte*, wyd. C. Grünhagen, t. 7, Breslau 1884 cz. 1, nr 619a. O identyczności osad Rosenberg–Olesno zob. H. Borek, *Opolszczyzna w świetle nazw miejscowych*, Opole 1972 s. 36 i Tenże, *Górny Śląsk w świetle nazw miejscowych*, Opole 1988 s. 70–71.

²⁵ KMog 21. Źródło z nadania Iwona nie było chyba dużym i trwałym dostawcą tego cennego surowca. Długosz stwierdzał jednak: *Fons salis in Magno Sal, id est in Wyliczka oppido, ubi sales effodiuntur. Non habet autem monasterium Mogilense a multis annis huiusmodi fontem salis, dudum ab eo alienatum*, Lben III s. 424. Domyślano się, że utrata wielickiego źródła solnego zaszła prawdopodobnie w latach siedemdziesiątych XIII w. podczas reformy salin dokonanej przez Bolesława Wstydlwego. J. Grzesiowski, J. Piotrowicz, *Sól małopolska w nadaniach i przywilejach dla klasztorów (do początku XVI w.)*, w: *Krakowskie żupy solne na tle 1000–lęcia dziejów Polski*, Wieliczka 1965 s. 106, 133–135; J. Wyrozumski, *Państw-*

dziesięciny z Syrachowa i Czyżyn (1244 r.)²⁶. Na tym wyczerpał się impet donacyjny i takie wyraźne wyhamowanie przyrostu dóbr jest charakterystyczne dla nowej fazy rozwojowej, określanej jako konsolidacja. Jedynie w 1250 r. mnisi zakupili nowy udział w Czyżynach, wydatkując zaledwie 23 grzywny²⁷. Oszczędzając gotówkę, cystersi prowadzili kolonizację wewnętrzną poprzez zagarnianie nieużytków, pustek i zarośli, otaczających wsie klasztorne. Świadczą o tym dwa procesy sądowe. W 1250 r. o zajęcie Trusklewic, i otaczających ten żręb ziem w Czyżynach, w efekcie czego mnisi uzyskali pełne potwierdzenie swego stanu posiadania²⁸. W 1257 r. — nieco późniejszy refleks ewidentnie wcześniejszej działalności — wygrany proces z plebanem z Grodziny (Grudzin) o dziesięciny z dwóch łąnów nowizn o nazwie Nowiny i Na pasku w Sędowicach, które wyczynili poddani klasztoru²⁹.

3 Konsolidacja: inwestycja budowlana

W 1253 r. papież Innocenty IV nadał klasztorowi odpusty w wymiarze stu dni za każdy dzień, w który pokutujący i spowiadający się wesprą budowę świątyni³⁰. Po tym roku, jak się zdaje, nastąpiła koncentracja środków na wspomnianej przez papieża budowie kościoła.

Nie wiadomo jakie rozmiary przybrały zniszczenia najazdu tatarskiego z 1260 r.³¹ Jeśli nawet przerwały prace, to tylko na krótko. W 1266 r. odbyła się konsekracja kościoła klasztornego³². Towarzy-

wowa gospodarka solna w Polsce do schyłku XIV wieku, Zeszyty Naukowe UJ Prace Historyczne z. 21 Kraków 1968 s. 65 i przyp. 289 s. 71–75.

²⁶ KMog 20.

²⁷ KMog 23.

²⁸ KMog 22.

²⁹ ZDKK t. 1 nr 115.

³⁰ KMog 26.

³¹ KDM t. 2 nr 457.

³² E. Ł u ż y n i e c k a, *Architektura średniowiecznych klasztorów*, s. 78–79, 154. Wydaje się, że ta faza budowy kościoła objęła nie tylko ukończenie chóru i transeptu oraz pierwsze przęsła korpusu nawowego, ale mury obwodowe i filary całego korpusu, co przekonująco wykazał M. S z y m a, *Architektura kościoła Cystersów*, s. 152–153. Współgra z tym zresztą stwierdzenie E. Ł u ż y n i e c k i e j o jednoczesnym wznoszeniu zachodniego skrzydła klasztoru.

szące uroczystości okolicznościowe donacje zamknęły pierwszą właściwą fazę etapu konsolidacji. Klasztor otrzymał wówczas dziesięciny z Winiar, Dobczyc, Kamyka i Rudnik z wyłączeniem dziesięcin z ewentualnych nowizn przekraczających wielkość sześciu pługów³³. Oprócz tego cystersi otrzymali *plenam curam animarum* w parafii mogińskiej św. Bartłomieja³⁴ oraz transumpt interpolowanego przywileju immunitetowego z 1243 r.³⁵

4 Konsolidacja: reorganizacja domeny

Lata 1273–1286 to początek organizacyjnej przebudowy domeny w kluczu prandocińskim oraz w posiadłościach na wschodnich i zachodnich obrzeżach domeny. Jako jednostkowe jawi się nadanie klasztorowi 40-dniowych odpustów przez legata papieskiego Gwidona w 1268 r.³⁶ Dość niejasny jest nabytek w postaci Dąbrowy (przed 1286 r.)³⁷. Istotną wartość miały natomiast starania o usadowienie się na pograniczu małopolsko-śląskim. Przed 1284 r. posiadali cystersi

³³ KMog 28. Długosz mylnie przypisał to nadanie Iwonowi, umieszczając je chronologicznie w momencie wieńczenia nowymi dotacjami translukacji konwentu do Mogiły, Lben III s. 422. Tej opinii, długo powtarzanej w literaturze, sprzeciwił się zdecydowanie F. S i k o r a, SHGK cz.1 z. 2, *Dobczyce*, s. 564 przyp. 1. Natomiast Długosz słusznie połączył z Winiarami i Dobzczycami dziesięcinę z Rudnik, Kamyka i Skrzyńki, Lben III s. 433–435. Te pierwsze od razu wchodziły w skład nadania z 1266 r., a dziesięcina ze Skrzyńki była efektem późniejszej działalności kolonizacyjnej, zob. KMog 44, 55.

³⁴ KMog 29. Ponieważ duszpasterstwo było sprzeczne z prawodawstwem zakonu biskup postanowił, że mieszkańcy część posług duchowych będą otrzymywać u któregoś z sąsiednich proboszczów, wybranego i wynagradzanego przez mnichów. Był nim z pewnością pleban w Pleszowie, o czym świadczą XV-wieczne spory opactwa z parafią pleszowską, KMog s. 119–120. Stąd też wziął się przekaz Długosza, że Iwo do uposażenia klasztoru *ecclesiam parochialem Sancti Bartholomaei de Mogila, extincto eius titulo, et cura animarum in ecclesiam parochialem in Pleschow sibi vicinam una cum parochia Mogilensi transfusa, adiungit*, Lben III s. 422.

³⁵ KMog 27. Dodano zwolnienia od przewozu, krowy, owcy, bobra i wszelkich innych, a w zakresie sądowym od jurysdykcji wojewodzińskiej i kasztelańskiej. Tym samym klasztor niemal w zupełności przejmował sądownictwo w swoich dobrach. Książę zastrzegł tylko, że przed swój sąd będzie powoływał opieczętowanym pozvem.

³⁶ KMog 30.

³⁷ Wymienia ją dokument z 1286 r. znany z transumptu Kazimierza Wielkiego z 1336 r., KMog 61. Pojawiła się wśród posiadłości moglińskich w przywileju z 1291 r., KMog 42. Nie wymienia jej już spis posiadłości klasztoru z 1336 r., a wiadomo, że

6 łanów ziemi ornej w Spytkowicach, kiedy to rezydujący w Oświęcimiu Przemysł opolski dokonał z opactwem ich zamiany na 17 frankońskich łanów w lesie łącząnskim z prawem lokacji osad na prawie niemieckim w jego granicach³⁸.

Istotę działalności cystersów mogińskich w tym czasie stanowiły starania o umocnienie swoich praw oraz rekonstrukcję organizacyjną i gospodarczą posiadanych wsi. Było to związane ze staraniami o uzyskanie przywilejów immunitetowych i lokacyjnych prawa niemieckiego, a następnie inwestycjami lokacyjnymi w okręgu prandocińskim.

W 1273 r. klasztor uzyskał ogólne zapewnienie protekcji książęcej odnośnie do Prandocina z okręgiem, Kacic, Mogiły, Mikułowic i Bogucina³⁹. W 1276 r. Kacice otrzymały potwierdzenie zwolnienia od przewozu⁴⁰. W 1278 r. Prandocin, Kacice, Truszyn i Pozaków otrzymały przywilej lokacji na prawie niemieckim z pewnym rozszerzeniem rozmiarów egzempcji ekonomicznych i sądowych oraz przek-

za czasów Kazimierza Wielkiego Dąbrowę posiadali Odrowążowie z Chlewisk, K. Górski, *Ród Odrowążów*, s. 41. Dąbrowa, jak to już stwierdził wydawcy dyplomariusza mogińskiego, była wsią położoną niedaleko Tarczka nad rzeką Kamienną, a więc w dobrach biskupów krakowskich, którzy rozwijali tam wówczas akcję kolonizacji i intensyfikacji gospodarki, zob. A. Gieysztor, *Krajobraz międzyrzecza Pilicy i Wisły we wczesnym średniowieczu*, w: *Studia Sandomierskie. Materiały do dziejów miasta Sandomierza i regionu sandomierskiego*, cz. 1, red. T. Wąsowicz, s. 19–20; J. Szymański, *Kanonicy świeccy narzędziem feudalnej organizacji włości kieleckiej biskupów krakowskich na przełomie XII i XIII w.*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” t. 3: 1965 s. 312–313.

³⁸ KMog 36. Nie wiadomo kiedy, od kogo i w jaki sposób cystersi uzyskali 6 łanów ziemi uprawnej w Spytkowicach. Szukając wyjaśnienia można zwrócić uwagę na wydarzenia polityczne lat 1273–1274. Gdy zważy się na przekaz o bitwie stocznej przez zwolenników Władysława opolskiego z rycerstwem Wstydlivego koło Bogucina, wsi cystersów mogińskich, i przyjmie prawdopodobne szkody wyrządzone ich posiadłości, można przypuścić, że nadanie w Spytkowicach było formą rekompensaty ze strony Władysława opolskiego. Zresztą w 1274 r. Spytkowice straciły swoje znaczenie bezpośredniego przedpola księstwa opolskiego wobec księstwa krakowskiego, gdyż granica między państwami przesunęła się z rzeki Skawy na linię Skawinki, a więc pod sam Kraków O. Halecki, *Powołanie ks. Władysława opolskiego na tron krakowski w 1273 r.*, KH t. 27: 1913 s. 275–277, 301–310. Książę był zresztą znanym dobrodziejem Kościoła, w tym także cystersów jako fundator opactwa w Rudach, S. Rybant, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977 s. 24–26.

³⁹ KMog 32.

⁴⁰ KMog 33.

zanie sądownictwa klasztorowi⁴¹. Na tej podstawie w 1283 r., kiedy to dopracowano kontrakt lokacyjny i uprawnienia zasadźców, miała się rozpocząć lokacja dóbr prandocińskich na prawie średzkim⁴². W 1286 r. klasztor otrzymał przywilej lokacyjny z libertacjami identycznymi jak dla Prandocina (prócz wprowadzenia zwyczajowej dla wsi na prawie niemieckim normy udziału w wojnie obronnej), a obejmujący Sędowice, Mikułowice, Bogucin i Dąbrowę⁴³.

Po tym okresie, jak się zdaje, rytm rozwojowy opactwa uległ szczególnemu przyspieszeniu ze względu na sytuację polityczną Małopolski na przełomie XIII/XIV w. Tym samym wymyka się modelowemu ujęciu, które trzeba w tym miejscu uchylić. Aby zrozumieć przyczyny tego koniunkturalnego przesilenia należy wcześniej prześledzić ewolucję polityki i więzi zewnętrznych opactwa do lat dziewięćdziesiątych XIII w.

5 Analiza kierunków rozwoju domeny

W czasie sześćdziesięciu lat, które minęły od fundacji, domena ziemska opactwa mogińskiego uległa przede wszystkim skondensowaniu i racjonalizacji. Ze swej istoty przypadkowo rozrzucone nadania najczęściej nie były utrzymywane. Tak alienowano część Smoniowic⁴⁴ i Zabawę, o której nie słyhać później. Pierwszą prawdopodobnie z powodu jej szczątkowej postaci, drugą — raczej z racji małej wartości, niż nadmiernej odległości od reszty domeny, skoro jednocześnie zadbali cystersi o zachowanie zanidziańskich Mikułowic i zatrzymali niedaleko nich leżące Sędowice⁴⁵. Odległość mogła zdecydować o pozbyciu się predium w Wachowie. Pod tym względem niekorzystne było też położenie Dąbrowy.

⁴¹ KMog 34. Zmiany w zakresie immunitetu dotyczyły określenia udziału w wojnie obronnej, zniesienia przewozu, daniny wołu i opłaty kar pięćdziesiątnicy i siedemdziesiątnicy.

⁴² KMog 35.

⁴³ KMog 61.

⁴⁴ M. D. Kowalski, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000 s. 34. Zob. Lben I s. 162, II s. 2, 79.

⁴⁵ Początkowo wieś wymagała być może inwestycji, jeśli w latach trzydziestych dotknęły ją zniszczenia związane z walkami pod Wrocierzem B. Zientara, *Henryk Brodaty*, s. 282–283.

Jeśli było to możliwe, starano się o nadania uzupełniające kształt domeny i „prorozwojowe”. Kapitalnym przykładem jest żreb w Czyżynach podarowany klasztorowi w roku 1238⁴⁶. Zaokrąglął on posiadłości cystersów przy Mogile, a poprzez usadowienie się w rozdrobnionych Czyżynach otwierał perspektywę ich całkowitego przejęcia, co istotnie dokonało się zaledwie w ciągu dwunastu kolejnych lat.

Najbardziej przejrzystym wyrazem tak przemyślanej polityki, na którą wydatkowano 113 grzywien srebra, były inwestycje własne konwentu w dobra ziemskie. Zakup Truszyna wzmacniał spójność klucza prandocińskiego i dopełniał strukturę przestrzenną samego Prandocina. Z kolei nabycie Syrachowa, a później części w Czyżynach zaokrąglало mogilski kompleks majątkowy.

Nowym kierunkiem w rozwoju domeny było zaczepienie się na przedmościu małopolsko-śląskim w postaci majątku w Spytkowicach, zamienionego następnie na rozległy obszar leśny w Łączanach. Fakt, że był to teren planowany do kolonizacji, świadczy o poważnym i trwałym zainteresowaniu konwentu zachodnim kierunkiem rozbudowy dóbr.

Starano się też, aby za posiadaniem ziemi szły uprawnienia dziesięcinne i stało się tak w okręgu prandocińskim i mogilskim. W tym ostatnim przypadku doszła jeszcze inkorporacja parafii, co dopełniało władztwo gruntowe opactwa. Nadania biskupa Prędoty z 1266 r. dały Mogile dziesięcinny kompleks majątkowy nad Rabą, wprawdzie zwiększający rozpiętość przestrzenną domeny, ale o dużej wartości.

Na starannie przemyślaną wewnętrzną organizację domeny wskazuje nie tylko tworzenie kompleksów majątkowych, ale i kurii (dworów) klasztornych⁴⁷. Kuria w Prandocinie była ośrodkiem gospodarki własnej⁴⁸ i jednocześnie ośrodkiem zarządu dla klucza nad Szrenia-

⁴⁶ KMog 15 — sformułowanie wystawcy: [...] *precibus fratrum domus Cisterciensis ordinis de Clara Tumba inclinati ad utilitatem et profectum eiusdem domus contulimus sortem* [...].

⁴⁷ Por. klasyfikacja terminu u K. Charvátovéj, *Manorial farms of Cistercian abbeys of mediaeval Bohemia*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987 s. 112 oraz rodzaje zależności monastycznych u M. Derwicha, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 37–38. W XIII w. źródła nie dają podstaw do określenia którejkolwiek posiadłości własnej Mogiły jako wyłącznie ośrodka zarządu lub też wiejskiej rezydencji, czy eremu.

⁴⁸ Dla polskich klasztorów cysterskich trudno mówić o klasycznych grangiach, lepiej o rezerwach, por. A. Rutkowska-Płachcińska, *W sprawie charakteru rezerwy pańskiej w okresie gospodarki czynszowej*, PH t. 48: 1957 z. 3 s. 411–435.

wą. Funkcje wyłącznie gospodarcze pełniła rezerwa w Kacicach, o profilu hodowlanym. W Mogile istniała rezerwa oraz ośrodek administracji dla klucza nad Dłubnią i — z samej swej istoty — centrum zarządu wyższego stopnia⁴⁹. Istniała też kuria w Sędowicach⁵⁰ i Spytkowicach⁵¹, ale z braku tam klucza dóbr byłyby to raczej wyłącznie ośrodki gospodarki własnej. Podstawy do zorganizowania rezerw klasztornych już istniały w postaci prediów w Prandocinie⁵², Kacicach⁵³ i Mogile⁵⁴, przekazanych mnichom w ramach procesu fundacyjnego oraz później zyskanego predium w Sędowicach⁵⁵. Nie wiadomo natomiast, czy dwór spytkowicki został mnichom przekazany, czy przez nich zorganizowany. Wydaje się, że struktura rezerw własnych Mogiły nawiązywała do wzorów śląskich⁵⁶. Przykład Prandocina, nawet przy uwzględnieniu wcześniejszego stanu zagospodarowania tej wsi, może sugerować niemałe inwestycje zakonników w infrastrukturę swoich wsi. Istniały tam dwie karczmy, winnica, dwie jatki mięsne, dwie ławy piekarskie i kuźnia („fabrica”)⁵⁷.

⁴⁹ Z 1283 r. pochodzi informacja, że osadnicy z Prandocina zboże należne opactwu w ramach renty *ad nostrum granarium in claustro in vectura propria praesentabunt*, KMog 35.

⁵⁰ ZDKK t. 1 nr 115.

⁵¹ W dokumencie z 1329 r. o rozgraniczeniu posiadłości opactw tynieckiego i mogilskiego pojawiła się wiadomość o dawnym dworze cysterskim, który z racji lokalizacji ostrożnie można identyfikować ze spytkowickim, KMog s. 44; ZDKK t. 1 nr 33; *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*, cz. 1, wyd. W. Kętrzyński, Łwów 1875 nr 51.

⁵² KMog 2, 35.

⁵³ KMog 4.

⁵⁴ KMog 2.

⁵⁵ Dla tej dawnej włości rycerskiej można też retrogresywnie odwołać się do przekazu Długosza Lben III s. 427.

⁵⁶ Na temat znaczenia wpływów więzi filiacyjnych, narodowości i kultury zakonników w tym względzie S. Trawko wski, *Gospodarka wielkiej własności*, s. 174. W przypadku Mogiły można przywołać wielkość gospodarki własnej. Źródła podają dwie miary: dwa (Prandocin) i sześć (Spytkowice) łanów (frankońskich). Było to 46–48 ha i 138–144 ha. Wielkość rezerw, obliczonych dla Lubiąża i Henrykowa wynosiła 70–120 ha, a dla Jędrzejowa 30–60 ha, *tamże*, s. 68–71, 76–79. Zestawienie uwiadczenia dużą zbieżność w stosowanej skali wielkości rezerwy niemieckich cystersów, szczególnie gdy wyciągnie się średnią podanych liczb: 94 ha (dla Mogiły) i 95 ha (dla opactw śląskich). Słabym punktem tego rozumowania jest brak pewności, czy całe 6 łanów w Spytkowicach należało do rezerwy.

⁵⁷ KMog 35.

Cystersi mogiłscy wcale wcześniej zaczęli też unowocześnianie domeny poprzez lokowanie swoich wsi na prawie niemieckim⁵⁸.

6 Analiza rozwoju więzi społecznych

Na pierwszym miejscu wypada zająć się Iwonem i Odrowążami. Nastąpiło tu bowiem szczególne zapętlenie o istotnych skutkach. Od Iwona opactwo w fazie instalacji dostało dziesięciny z Truszyna i prawo patronatu nad prebendą szaniecką. On również najprawdopodobniej inspirował nadanie przez Pakosława Awdańca Zabawy⁵⁹ i przekazał klasztorowi Krzesławice.

Ich posiadanie przez Mogiłę jest bardzo niejasne. Wiadomo, że wieś znajdowała się w posiadaniu bożogrobców miechowskich z nadania Budziwoja, identyfikowanego z Budzisławem Krzesławicem, który poległ w starciu z Prusami, gdzie dowodził stróżą rycerstwa małopolskiego — najprawdopodobniej w 1224 r.⁶⁰ Jego dziedzicem

⁵⁸ S. Trawkowski, *Gospodarka wielkiej własności*, s. 143–144; A. Gąsiorowski, *Ze studiów nad szerzeniem się tzw. prawa niemieckiego we wsiach ziemi krakowskiej i sandomierskiej (do roku 1333)*, „Roczniki Historyczne” t. 26:1960 s. 153–165.

⁵⁹ 7 V 1228 r. na wiecu w Krakowie, gdzie księżna Grzymisława i ówczesna elita możnowładcza Małopolski radziła nad losami tronu krakowskiego po śmierci Leszka Białego i gdzie zapewne zdecydowano o wprowadzeniu do Krakowa Władysława Laskonogiego wbrew pretensjom Konrada Mazowieckiego, opactwo w Mogile otrzymało nadanie jednego ładu z winnicą w Zabawie od wojewody sandomierskiego Pakosława, KMog 6, zob. B. Zientara, *Henryk Brodaty*, s. 278–279. To drobne nadanie miało „koniunkturalne”, uwarunkowane politycznie, motywy. Poszczególne obozy podejmowały zabiegi o poparcie swojej linii politycznej, którymi objęto także klasztory. Jak się wydaje, spośród cysterskich klasztorów małopolskich Grzymisława mogła liczyć na Jędrzejów, a Konrad — Sulejów, zob. J. Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie. Studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku*, Poznań 1949 s. 283–284. Być może nadanie Pakosława było wyrazem starań o zyskanie przychylności Mogiły dla obozu antymazowieckiego. Jednak klasztor był młodą, niestabilizowaną placówką bez określonej sieci oddziaływań i wpływów społeczno-politycznych; w większym stopniu, poprzez wsparcie fundacji, mogła to być podzięką dla Iwona za jego postawę.

⁶⁰ KDM t. 2 nr 375, 376; Lben III s. 15. Z. Pęcowski, *Miechów. Studia z dziejów miasta i dziejów ziemi miechowskiej do roku 1914*, Kraków 1967 s. 466–467. K. Górski, *Ród Odrowążów*, s. 44, 48 podał datę 1225 r.; B. Zientara, *Henryk Brodaty*, s. 243 optował za datą 1224 r.; G. Labuda, *Zaginiona kronika*, s. 73–74 przyjmuje, zbyt wczesną, datę 1222 r.

został małoletni syn Budzisław. Z 1228 r. pochodzi świadectwo sporu Mogiły i Miechowa o Krzesławice, gdy papież Grzegorz IX nakazał opatowi jędrzejowskiemu Teodorykowi oraz dziekanowi i kanonikowi kapituły wrocławskiej Tomaszowi jego zakończenie⁶¹. Przekazania wsi Mogile nie mógł dokonać mały Budzisław, który aktywniej zaczął działać dopiero w połowie lat trzydziestych XIII w. Wychodzi na to, że uczynili to jego współrodowcy; skoro zaś wiadomo, jak krytyczny był ich stosunek do tej fundacji, można domniemywać, że Krzesławice, dostały się cystersom poprzez Iwona⁶². Dopiero w 1232 r. została zawarta ugoda z bożogrobcami o tę wieś⁶³. Iwo rozporządzał zresztą na rzecz Mogiły i innymi dobrami małoletniego Budzisława Budzisławica z jego ewidentna szkoda: w 1224–1225 r. odciął od uposażenia prebendy w Szańcu wieś Mikułowice i nadał ją cystersom, a w 1229 r. uczynił to z samą prebendą. Powiększanie uposażenia opactwa kosztem majątku Budzisławica Odrowąża tylko pogłębiało konflikt z rodem. Zaczynem kryzysu był już przecież pierwszy etap procesu fundacyjnego, gdy poprzez Wisława mnichom dostało się prandocińskie gniazdo rodowe.

Narastający konflikt z Odrowążami wybuchł natychmiast po śmierci biskupa Iwona. Ród, na którego czele stanęli Dobiesławice, chciał przeprowadzić retransyt Mogiły, Mikułowic i przede wszystkim Prandocina. Twierdzili oni, że Iwo *praedictum claustrum in bonis avitis fundaverat, quae nobis non rite facta esse videbantur*⁶⁴. Sytuacja groziła podważeniem całej fundacji i poważnym nadszarpnięciem jej materialnych podstaw. Odrowążowie jednak od roszczeń odstąpili w 1231 r. Co więcej, zobowiązali się do opieki nad klasztorem. Konflikt z Odrowążami ujawnił bowiem, że choć większość z nich nie żywiła sympatii do klasztoru, to znaleźli się wśród nich ideowi spadkobiercy myśli Iwona. Był nim przede wszystkim Prędota, przysły biskup krakowski. Wykształcony, pobożny, prezentujący zdecydowanie model duchowości „gregoriańskiej”, o szerokich horyzontach politycznych i nieprzeciętnej osobowości najlepiej chyba rozumiał pierwszorzędny

⁶¹ KDM t. 2 nr 394; BP t. 1 nr 232.

⁶² K. Górski, *Ród Odrowążów*, s. 48, 85–86 uznał Budzisława Budzisławowica za ofiarodawcę. W. Bukowski twierdzi, że Krzesławice nigdy nie należały do Mogiły, SHGK cz. 3 z. 2, *Krzesławice*, s. 222, 223 i przyp. 3.

⁶³ KDP t. 3 nr 12; BP t. 1 nr 271.

⁶⁴ KMog 12.

religijny i kościelny wymiar fundacji, a dopiero w tej perspektywie jej walor ideowy jako dzieła rodowego⁶⁵. Jemu w literaturze przypisano mediacyjną rolę w zażegnaniu akcji retraktu Prandocina i w zawarciu ugody między rodem z klasztorem⁶⁶. Za nim z kolei poszedł Sąd Odrowąż, odtąd opiekun i dobroczyńca opactwa⁶⁷. W 1235 r. opactwo uzyskało potwierdzenie wolności Prandocina od stróży za wstawiennictwem Sąda i Krzesława Odrowążów⁶⁸. W 1236 r. opactwo zawarło układ z Budzisławem Odrowążem, który retraktował prebendę szaniecką, pozostawiając klasztorowi Mikułowice i dziesięciny z nich, przy czym główną rolę w kompromisowym rozwiązaniu sporu odegrał chyba Sąd⁶⁹. W 1239 r. wiadomo o nadaniu przez niego opactwu wsi Sędowice. W 1243 r. świadkował jako kasztelan wiślicki na przywileju immunitetowym dla klasztoru⁷⁰. Działania Sąda Odrowąża otwierały niejako perspektywę odrodzenia się idei klasztoru jako rodowej fundacji, ale nie odznaczały się trwałością. Można by wręcz sądzić, że znów ród został odsunięty w cień poprzez domi-

⁶⁵ J. Mitkowski, *Jan Prandota (właściwie: Prędoty) z Białaczewa*, w: *Hagiografia polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. r. Gustaw OFM, t. 1, Poznań 1971 s. 568–573 — nie wspomina on jednak o związkach Prędoty z opactwem mogilskim; S. Trakowski, *Prędoty biskup krakowski*, PSB t. 28 s. 447–452; K. Ożóg, *Formacja intelektualna biskupów krakowskich w średniowieczu*, w: *Cracovia–Polonia–Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane J. Wyrozumskiemu w 65 rocznicę urodzin i 40-lecie pracy naukowej*, Kraków 1995 s. 167.

⁶⁶ S. Trakowski, *Prędoty biskup krakowski*, s. 448. Można też dopuścić ewentualny wpływ Konrada Mazowieckiego. Ugoda nastąpiła bowiem w obecności jego, jego synów, urzędników i zwolenników w grodzie Wyszogród w Smardzowicach, świeżo wybudowanym dla szachowania fortalicji Brodatego ulokowanej w Skale w czasie walk z 1231 r., które były początkiem starć obu konkurentów o stolicę. Zob. B. Ziენტara, *Henryk Brodaty*, s. 280–287, 304–306. Można się domyślać, że Konradowi zależało na załagodzeniu sytuacji w gronie jego sprzymierzeńców, do których Odrowążowie wtedy się zaliczali.

⁶⁷ J. Wroniszewski, *Sąd*, s. 373–374; B. Śliwiński, *Krąg krewniaczy biskupa krakowskiego Iwona*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego”, Historia nr 14: 1984 s. 54–55.

⁶⁸ KMog 13.

⁶⁹ KMog 14. Później Budzisław odebrał bożogrobcom miechowskim Krzesławicę i, być może przez akt nadania, wpłatał w to Mogiłę. W 1245 r. papież Innocenty IV nakazywał bowiem dziekanom wrocławskiemu i krakowskiemu doprowadzić do przestrzegania przez cystersów wcześniejszej umowy, KDM t. 2 nr 426. Mogiła musiała się wycofać, skoro w 1247 r. już wyłącznie Budzisław był stroną w sporze, KDM t. 2 nr 428.

⁷⁰ KMog 18.

nujący patronat bpa Prędoty o Iwonowej genealogii. Właśnie biskup stał się pierwszorzędnym dobrodziejem opactwa w połowie XIII w. Po jego śmierci inni członkowie rodu, i to, co ciekawe, z linii Sąda, pojawiali się jeszcze okazjnie na dokumentach mogilskich — nigdy jednak jako donatorzy⁷¹. Jest to symptomatyczny znak zaniku kontaktów konwentu z rodem fundatora, choć w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych nie dzielił ich jeszcze wybór opcji politycznej — z racji wierności księciu Leszkowi Czarnemu⁷². Na przełomie XIII/XIV w. drogi opactwa i rodu rozeszły się całkowicie.

Na drugim miejscu trzeba rozpatrzyć więzi opactwa z biskupstwem, które tak mocno wyakcentował Iwo w czasie fundacji. Inspirował on związki klasztoru z kapitułą krakowską. W czasie samej fundacji kapituła świadkowała przy jej przejmowaniu z rąk Wisława Odrowąża⁷³, a konfirmacji książęcej Leszek Biały dokonał w katedrze⁷⁴. Nadania części wsi Smoniwice dokonał kustosz katedry krakowskiej Pęśław. Transakcji kupna Truszyna i Syrachowa dokonano w katedrze wobec świadkującej kapituły, a pierwszą uwierzytelniano, prócz pieczęci biskupa, także pieczęcią katedralną. Lata trzydzieste XIII w. widziały kontynuację mediacyjnej i poświadczającej roli kapituły i biskupa krakowskiego w sprawach opactwa. Wdrożenia w życie ugody z bożogrobcami o Krzesławicę mieli dopilnować biskup, scholastyk i kantor krakowscy⁷⁵. Podobnie biskup i kanonicy uczestniczyli w rozwiązaniu sporu klasztoru z Odrowążami w Szańcu. Dla biskupa Wisława nie stała się wszakże Mogiła obiektem szczególnej troski.

⁷¹ Na dokumencie z 1276 r. świadkował Wojśław Sądowic skarbnik, wnuk Sąda, KMog 33, a na dokumencie z 1278 r. Wojśław i jego brat Dobiesław Sądowic, KMog 34. O nich zob. B. Śliwiński, *Krąg krewniaczy*, s. 56–58, 61–63. W testacji tego ostatniego dokumentu występuje również Krzesław łowczy sandomierski, identyfikowany z Odrowążami, K. Górski, *Ród Odrowążów*, s. 95.

⁷² P. K. Wojciechowski, *Ugrupowania polityczne w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280–1286*, PH t. 70: 1979 z. 1 s. 60–61, 66, 67.

⁷³ KMog 2.

⁷⁴ KMog 4. Kapituła zapewne świadkowała tej czynności, ale testacja falsyfikatu dokumentu książęcego odnośnie do dostojników kapituły nie odpowiada dacie 1225 r., gdyż archidiakonem był wówczas Andrzej, a nie Mikołaj. Por. ZDM t. 4 nr 871, 872. Testacja jest identyczna jak w 1222 r. i zapewne została przeniesiona z KMog 2 w trakcie sporządzania falsyfikatu. Jediną zmianą było przestawienie imion przed godność prałatów.

⁷⁵ KDP t. 3 nr 12; BP t. 1 nr 271.

Program ściślejszych więzi między Mogiłą i katedrą podjął Prędotą. Właśnie *ad instantiam venerabilis patris nostri Prandothae* klasztor otrzymał w 1243 r. od Bolesława Wstydliego przywilej immunitetowy. Prędotą inspirował też zapewne nadania kanoników w 1244 r.: subdiakona Jana z połowy prebendy Wachów i scholastyka Grzegorza ze źródła solnego w Wieliczce. Kapituła i biskup potwierdzili je. Od samego biskupa opactwo uzyskało potwierdzenie dziesięcinnych nadań Iwona oraz nowe dziesięciny z Syrachowa i Czyżyn. Nabywając część w Czyżynach w 1250 r. cystersi zwrócili się do dziekana Pełki i otrzymali osobny, obok dwóch innych, dokument poświęcający zakup.

Dzięki dokumentom z 1250 r. jest poświadczona obecność mnichów mogiłskich w Krakowie podczas najważniejszego przedsięwzięcia pontyfikatu Prędoty, jakim było doprowadzenie do kanonizacji św. Stanisława, to jest w czasie prac komisji, badającej cuda biskupa Stanisława do procesu kanonizacyjnego. Biskup zaś pamiętał o klasztorze w czasie finalizacji tego przedsięwzięcia, jemu bowiem przypisano wyjednanie bulli odpustowej, nadanej przy okazji kanonizacji asyjskiej św. Stanisława w 1253 r. Według kolejnej hipotezy udostępnił też cystersom mogiłskim strzechę budowlaną, działającą w Sławkowie⁷⁶. Wreszcie w 1266 r. wieńczył dzieło, konsekrując kościół klasztorny.

W tym względzie rządy biskupa Pawła z Przemankowa przyniosły znaczącą zmianę. Brak śladów utrzymywania przez biskupa stosunków z opactwem. Jak się wydaje, można to wyjaśnić odmienną opcją polityczną. Klasztor usamodzielniał się i mocniej związał się z panującym, stając podczas konfliktów między księciem a biskupem po stronie tego pierwszego. Z czasów Leszka Czarnego pośrednim argumentem może być w tej sprawie posiadanie przez opactwo Dąbrowy⁷⁷.

Taka zmiana związków patronackich była poprzedzona dłuższą ewolucją. Podczas fundacji książę odegrał rolę znikomą. Rządy Konrada nie przyniosły nadań dla Mogiły, choć przywilejami kupował on

⁷⁶ S. Trąbkowski, *Prędotą biskup krakowski*, s. 448; M. Szyma, *Architektura kościoła*, s. 151–152.

⁷⁷ Jej nadanie, dokonane przed 1286 r., przypadło na pontyfikat biskupa Pawła z Przemankowa, który przyczyniał się do wzmagania akcji lokacyjnych cystersów, J. Wyrozumski, *Paweł z Przemankowa*, PSB t. 25 s. 391–392. Dotyczyło to wszakże tylko małopolskich klasztorów „francuskiej” linii morimondzkiej. Jedyne

sobie poparcie klasztorów tynieckiego, miechowskiego, staniąteckiego⁷⁸. Możliwe, że powodem tego była neutralność opactwa lub jego niewielkie jeszcze znaczenie. Zyskanie przez mnichów mogiłskich dobroczynców w osobie Henryków śląskich było więc nową jakością, jakkolwiek nie byli oni nadmiernie szczodrzy. Pierwsze kroki ułatwiła niewątpliwie śląska proveniencja Mogiły. Podobnie książę Bolesław Wstydlivy, choć nie w wyjątkowej skali, darzył opactwo łaską, czego świadectwem przywileje immunitetowe i lokacyjne prawa niemieckiego z ich arengami pełnymi rewerencji wobec klasztoru, a także jego i księżny Kingi obecność na uroczystości konsekracji w 1266 r. Wyżej była mowa o dobrych relacjach z Leszkiem Czarnym.

Za jego panowania zszedł się zresztą niezwykle przejrzyste ów układ więzi z panującym z niezmiennie od początku istnienia opactwa mocnymi stosunkami z mieszczaństwem Krakowa. Ich źródłowo uchwytne początki datują się na 1228 r., kiedy to Truszyn koło Prandocina został zakupiony od sołtysa krakowskiego Piotra. Należy się przychylić do tezy, że nie był on Odrowążem⁷⁹. Przy dokonaniu transakcji Piotrowi towarzyszyli kupcy krakowscy: Burchard i Arnold. Przy pośrednictwie mieszczan krakowskich sfinalizowano zakup Syrachowa koło Mogiły. Osada została nabyta od komesa Racibora, ale z powodu wczesnej jego śmierci, która spowodowała perturbacje z wypłatą należnej kwoty, transakcji dokonano ostatecznie w 1231 r.

jego wystąpienie na rzecz Mogiły pochodzi z 29 IX 1291 r., gdy restytuował opactwu dziesięcinę pobraną bezprawnie przez swego oficjała; wtedy zresztą linia polityczna opactwa i biskupa zbiegła się przy poparciu Wacława czeskiego. Wcześniej natomiast była różna: klasztor, tak jak miasto Kraków, był przychylny Leszkowi Czarnemu. Zob. P. Żmudzki, *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*. Warszawa 2000 s. 337, 445–446, 461. Trudno jednak orzec, czy posiadanie przez klasztor Dąbrowy było związane z akcją zaboru dóbr biskupich dokonaną przez księcia w czasie uwięzienia Pawła w 1283 r.

⁷⁸ S. Zachorowski, *Studia do dziejów wieku XIII w pierwszej jego połowie*, wyd. ks. J. Fijałek, Kraków 1920 s. 33.

⁷⁹ K. Górski, *Ród Odrowążów*, s. 22 przyp. 3 opowiada się za jego pochodzeniem niemieckim; A. Rutkowska-Płachcińska, *Gmina miejska w początkach XIII w. w Polsce*, w: *Wiek średni. Medium Aevum. Prace ofiarowane T. Mantufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962 s. 149 nie rozstrzyga tej kwestii wprost, ale zwracając uwagę na jego zasiedzenie w Polsce zdaje się sugerować, że był miejscowym; J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, t. 1: *Dzieje Krakowa*, red. J. Bieniarzówna i J. M. Małeckiej, Kraków 1992 s. 154–156 również nie rozwiązuje tego problemu, ale wykazuje słabość hipotezy S. Zachorowskiego o przynależności Piotra do Odrowążów.

wobec wdowy po Raciborze Matyldy, jego syna Raclawa i opiekuna tegoż komesa Bronisza kasztelana czechowskiego⁸⁰. W czynnościach wypłacania pieniędzy uczestniczyli: ze strony Mogiły sołtys Piotr, a ze strony spadkobierców Racibora kupiec krakowski Dionizy. Wśród świadków byli także inni kupcy, słudzy sołtysa i duchowni, w tym jeden z fary mariackiej⁸¹. Ciekawe świadectwo coraz większej roli społecznej, odgrywanej przez klasztor w bezpośrednim otoczeniu zostało zawarte w narracji bulli odpustowej z 1253 r. Mowa tam o *pietatis operibus, quae ibidem [w Mogile — MZ] erga peregrinos, infirmos et pauperes exerceri consueverant*. Miały one być powodem kłopotów materialnych, w wyniku których nieukończony kościół *squalida vetustas obruerat*, ale i problemem dla duchowego życia konwentu⁸². Nawet uznając przesadę tych słów nie sposób pominąć kryjącej się w nich informacji o rosnących zaangażowaniach zewnętrznych wspólnoty na rzecz świeckich. Środowisko lokalne, przede wszystkim Kraków, stawało się także obszarem rekrutacji konwentu. Według przekazu Długosza właśnie z Krakowa miał pochodzić opat Hartlieb (1266–1277)⁸³. Potwierdzał te związki wybór zasadźców Prandocina, Gerharda i Henryka z możnej rodziny Borusów⁸⁴. W sporze między Borusami a Mogiłą o kształt kontraktu lokacyjnego pośrednikami i gwarantami ugody byli rajcy i wybitni mieszczanie Krakowa, świadkujący na dokumencie opata Engelberta⁸⁵. Wybór „wagi krakowskiej” jako miary czynszu pieniężnego i „miary krakowskiej” dla daniny zbożowej uiszczanej przez kmieci oznaczał ścisły związek gospodarki klasztornej z lokalnym rynkiem, tworzonym przez miasto⁸⁶. Za Leszka Czarnego doszły do tego wspólne wybory polityczne.

⁸⁰ Identyfikacje u J. Bierniaka, *Polska elita polityczna XII wieku (część III C. Arbitrzy książąt — pełnia władzy)*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 8, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1999 s. 21–23.

⁸¹ KMog 11.

⁸² KMog 26.

⁸³ Lben III s. 435. Daty rządów opackich *Chronicon* s. 439–440. K. Hoszowski, *Obraz życia*, s. 9 podaje, że opat pochodził z Niemiec. Na niemieckie pochodzenie wskazuje imię.

⁸⁴ J. Ptaśnik, *Studia nad patrycyatem krakowskim wieków średnich*, „Rocznik Krakowski” t. 15: 1913 s. 31–32.

⁸⁵ KMog 35.

⁸⁶ J. Wyrozumski, *Kraków do schyłku wieków średnich*, s. 178–179. Por. uwagi A. Gąsiorowskiego, *Ze studiów nad szerzeniem się tzw. prawa niemieckiego*, s. 161–163.

Niewątpliwie kontaktom z bogatym mieszczaństwem Krakowa sprzyjała niemiecka narodowość zakonników, umacniana przez stałe kontakty z macierzą od początku istnienia klasztoru do końca XIII w. Ich świadectwem były starania opata lubiąskiego Guntera o potwierdzenie Mogile posiadania Mikułowic i obecność przy tym mnicha lubiąskiego Hermana⁸⁷, spotkania w czasie prac komisji badającej cuda św. Stanisława w 1250 r., w której skład wchodził opat Lubiąża Henryk⁸⁸, wreszcie prawdopodobna akcja Lubiąża osadzenia dotychczasowego opata mogińskiego Engelberta w Byszewie jako „swojego człowieka” w celu przywrócenia tam swojej jurysdykcji po reformie 1285 r.⁸⁹ Do tych wpływów śląskiej macierzy na podkrakowską filię można dodać jeszcze jedno wydarzenie. Dnia 3 maja 1228 r. w Mogile, w obecności opata Piotra, przeora i konwentu biskup pruski Chrystian dokonał na rzecz Krzyżaków nadania dziesięcin w dobrach w ziemi chełmińskiej, które stanowiły pierwotnie biskupią kasztelaniją majątkową⁹⁰. Prawdopodobnie wśród mnichów mogińskich znalazł przychylne Krzyżakom środowisko. Warto przypomnieć, że opactwo w Pforcie, macierzy Lubiąża, wchodziło w relacje z Krzyżakami⁹¹; jednocześnie było zaangażowane w akcję misyjną w Inflan-

⁸⁷ KMog 9.

⁸⁸ *Rocznik kapituły krakowskiej*, w: *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, MPH sn t. 5, Warszawa 1978 s. 83; KMog 22, 23, 24, 25.

⁸⁹ Z. Kozłowska-Budkowa, *Engelbert opat mogiński*, PSB t. 6 s. 270; F. Sikora, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, „Zapiski Historyczne” t. 40: 1975 z. 2 s. 194–200; K. K. Jażdżewski, *Engelberci czy Engelbert? w związku z autorem pierwszego żywota św. Jadwigi śląskiej (druga połowa XIII wieku)*, w: *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, Poznań 1984 s. 191–194. Ostatnio dyskusję w tych kwestiach podjął na nowo D. Karczewski, *Tradycja fundacyjna klasztoru cystersów w Byszewie (Koronowie)*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000 s. 304–308, 310–311.

⁹⁰ *Preussisches Urkundenbuch*, wyd. r. Philipp, t. 1, Königsberg 1882 nr 65; *Zbiór ogólny przywilejów i wspominków mazowieckich*, t. 1, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919 nr 255. Na temat tego uposażenia i ustąpienia go księciu przez Chrystiana, zob. T. Jasiński, *Okoliczności nadania ziemi chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle dokumentu łowickiego*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku ofiarowane M. Biskupowi w 70 rocznicę urodzin*, red. Z. H. Nowak, Toruń 1992 s. 159–160.

⁹¹ Zob. K. Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*, Marburg 1981 s. 71.

tach⁹², z czego wynikała z pewnością znajomość działalności zakonów rycerskich. Z kolei to przecież Henryk Brodaty, dobrodziej Lubiąża, sprowadził Krzyżaków na Śląsk i protegował ich, angażując się aktywnie w sprawy pruskie⁹³.

7 „Przyspieszenie” rytmu rozwojowego

Na lata 1288–1304 przypadł w dziejach opactwa w Mogile specyficzny okres rozwoju. Zawierają się w nim: kontynuacja starań o reorganizację domeny (przywileje Wacława II) i prac budowlanych w kościele, czyli dalszy ciąg fazy konsolidacji, ale również pierwsze akcje obrony uprawnień dziesięcinnych i poważna rozbudowa majątku ziemskiego z szerzej zakrojonymi planami kolonizacyjnymi. Te ostatnie przedsięwzięcia przełamują zaproponowany przez M. Derwicha schemat, trudno bowiem mówić o następującej po konsolidacji fazie „kryzysu początków”. Wyraźnie widać bowiem w polityce opactwa rozmach i powodzenie. Wydaje się, że przyczyn szukać trzeba w sytuacji politycznej Małopolski przełomu XIII/XIV w. Opactwo, kierowane wówczas przez Teodoryka⁹⁴, którego trzeba uznać za autora tej polityki, włączyło się aktywniej w rozgrywki o tron krakowski i stało się beneficjentem zwycięskiego układu.

W czasie rozgrywki o tron krakowski po śmierci Leszka Czarnego Mogiła, tak jak Kraków i chyba zgodnie z opcją swej lubiąskiej macierzy⁹⁵, stanęła w szeregach zwolenników Henryka Probusa. Można

⁹² Pforta dwukrotnie obsadzała opactwo w Dünamünde, L. J a n a u s c h e k, *Originum Cisterciensium*, Vindobonae 1877 s. 214, 316. W 1232 r. kapituła generalna wyznaczyła zresztą opatów Łekna i Mogiły na wizytatorów nowej fundacji w Inflatlach, Canivez t. 2 § 48 (1232 r.) s. 109–110.

⁹³ T. J a s i ń s k i, *Stosunki śląsko-pruskie i śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII wieku*, w: *Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski*, Poznań 1976 s. 393–403.

⁹⁴ Długosz mylnie przekazuje daty jego rządów opackich na lata 1291–1315, Lben III s. 435. *Chronicon*, s. 441–442 trafniej na okres 1290–1304, a za nią K. H o s z o w s k i, *Obraz życia*, s. 12. Jednakże skoro identyfikuje się poprzednika Engelberta z opatem byszewskim tego imienia, który wystąpił w 1288 r., zob. przyp. 72, to elekcję Teodoryka można przesunąć wstecz o owe dwa lata.

⁹⁵ E. W i l a m o w s k a, *Kronika polsko-śląska. Zabytek pochodzenia lubiąskiego*, „*Studia Źródłoznawcze*” t. 25: 1980 s. 79–95 na podstawie analizy tego dzieła historiograficznego postawiła hipotezę o zaangażowaniu się Lubiąża w promowanie zjed-

to wnioskować z faktu udzielenia mu pożyczki w wysokości 150 grzywien⁹⁶. Ciekawe zresztą, że Probus opanował Kraków od wschodu, a więc od strony Mogiły, gdyż bramy otworzono mu w rzeźniczym kwartale miasta. Nic nie wiadomo o kontaktach z Przemysłem II. Opactwo było natomiast zdeklarowanym zwolennikiem panowania w Krakowie Wacława II, znanego zresztą dobrodziejstwa cystersów w Czechach. Cezurą zwrotu politycznego, dokonanego na rzecz króla Czech przez duchowną elitę małopolską z biskupem Pawłem i kapitułą, jest data przywileju lutomyjskiego 1 września 1291 r.⁹⁷ Z kolei już 21 grudnia 1291 r. dla opata mogińskiego Teodoryka, zapewne przebywającego w Pradze, Wacław wystawił transumpt falsyfikatu dokumentu Leszka Białego. Dnia 22 grudnia opat otrzymał dokument nadania ziemskiego, które wynagradzało klasztorowi dług Probusa⁹⁸.

noczeniowych koncepcji politycznych Henryka Probusa. Taką interpretację odrzucił G. L a b u d a, *Nowe spojrzenie na śląską Kronikę polską*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia ofiarowane F. Kirykowi w 60 rocznicę urodzin*, red. J. C h r o b a c z y ń s k i, A. J u r e c z k o, M. Ś l i w a, Kraków 1993 s. 25–40. Trudno też jednoznacznie określić charakter relacji między Lubiążem a Probusem, K. K. J a ń d z e w s k i, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163–1642)*, Wrocław 1992 s. 46. Tym niemniej ciekawy wydaje się zjazd małopolskich i górnośląskich opatów cysterskich w Lubiążu w październiku 1289 r. — czy mogła to być próba budowy przez Lubiąż wsparcia dla Probusa wśród cystersów? Nie było tam opata mogińskiego, który nie musiał być w tej sprawie przekonywany, KDW t. 1 nr 593 (W. S z e l i ń s k a, J. T o m a s z e w i c z, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie*, cz. 1, Kraków 1975 nr 77).

⁹⁶ T. N o w a k o w s k i, *Małopolska elita władzy wobec rywalizacji o tron krakowski w latach 1288–1306*, Bydgoszcz 1992 s. 22 i przyp. 44, 45 s. 123 wspomina wyłącznie o poparciu ze strony klasztoru w Miechowie, którego kustosz, a następnie prepozyt Henryk miał rodzinne powiązania z wójtem Albertem. Stawiając tezę o podobnej linii politycznej ze strony Mogiły można wspomnieć o jej sąsiedzkich kontaktach z Miechowem, o wystawieniu tam bulli odpustowej dla Mogiły przez legata Gwidona w 1268 r., o lokowaniu Miechowa przez Gerharda Borsusa, który był współrealizatorem lokacji Prandocina.

⁹⁷ T. N o w a k o w s k i, *Małopolska elita władzy*, s. 43–49; omawiając skład elity władzy w Małopolsce za Wacława II w latach 1292–1304 wymienia prócz biskupa i kapituły jedynie opata tynieckiego Michała, który zresztą przeszedł później na stronę Łokietka oraz prepozyta miechowskiego Henryka, *tamże*, s. 88–89

⁹⁸ KMog 4, 40. Zgodnie z wymową tych dokumentów B. W ł o d a r s k i, *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów 1931 s. 127, 131–132, B. N o w a c k i, *Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335*, Poznań 1987 s. 83–84 i A. B a r c i a k, *Czechy a ziemia południowej Polski w XIII oraz w początkach XIV wieku. Polityczno-ideologiczne problemy ekspansji czeskiej na ziemię południowej Polski*, Katowice 1992 s. 111–112 wymieniali klasztor mogiński w grupie duchowieństwa krakowskiego wspierającego rządy czeskie.

Nie wydaje się, aby poparcie opactwa mogilskiego dla władcy czeskiego było tylko reakcją na szkody, poniesione we włości prandocińskiej wskutek działalności wojsk Łokietka⁹⁹. Był to wybór przemyślany i całkowicie zgodny z kierunkiem rozwoju klasztoru. Sukces Waclawa w 1292 r. oznaczał więc dla opactwa zyskanie potężnego opiekuna i dobrodzieja i nadzwyczajnie korzystną sytuację rozwojową. Opactwo wspierał lennik czeski książę cieszyński Mieszko, dzięki któremu położono podwaliny pod nowy kompleks majątkowy nad Skawą. Benefaktora tej samej opcji politycznej znalazł klasztor w osobie bpa Jana Muskaty, wiernego stronnika Przemyślidów¹⁰⁰. Zawdzię-

⁹⁹ J. Dąbrowski, *Z czasów Łokietka. Studia nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Cz. I*, Kraków 1916 (odbitka z *Rozpraw Akademii Umiejętności wydziału filozoficzno-histerycznego* t. 59) s. 17–20 na podstawie źródeł węgierskich datował na 1291 r. węgierską pomoc dla Łokietka w jego walkach z Czechami na pograniczu krakowsko-sandomierskim, w tym zdobycie zamku Prodatin, który identyfikował z Prandocinem koło Miechowa, a nie koło Iłży, gdyż co do tego pierwszego *Kronika wielkopolska* przekazała informację o *ecclesia incastellata*, a w tym drugim nie wiadomo o jakichkolwiek obwarowaniach, *tamże*, s. 20 przyp. 3. Jego wnioski znalazły potwierdzenie w nowych badaniach zob. S. A. Sroka, *Kontakty Władysława Łokietka z Węgrami w świetle nowych dokumentów*, „*Studia Historyczne*” t. 38:1995 z. 3 s. 299–303. Trzeba tu dodać, że terminem *castrum* określano nawet podstawowy i najprostszy system elementów fortyfikacyjnych i Prandocin takie posiadał. W. Łuszczkiewicz, *Kościół romański we wsi Prandocice pod Słomnikami*, „*Sprawozdania Komisji Historii Sztuki*” t. 4: 1891 s. 16–17, 20 domyślał się istnienia w Prandocinie wczesnośredniowiecznego grodu, w obrębie którego miał stać kościół, czemu zaprzeczają współczesne badania archeologiczne, A. Tomaszewski, *Prandocin*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich* t. 4 cz. 1 s. 300. Można jedynie przypuszczać, że — nie odkryty zresztą jeszcze — kompleks rezydencjonalny Prędoty Starego miał obronny charakter, co sugeruje A. Wędkicki, *Ze studiów nad rezydencjami możnowładczymi i rycerskimi na ziemiach polskich w XI–XII wieku*, „*Slavia Antiqua*” t. 25: 1978 s. 184–185. Natomiast z XIII-wieczną inkastelacją kościoła wiąże się odkryte po jego południowej stronie ślady fosy, *Prandocin*, „*Informator Archeologiczny*” t. 1: 1967 s. 254 (w tekście mowa o XII w., ale w kontekście inkastelacji, dokonanej przez Konrada Mazowieckiego — jest to pomyłka drukarska); od tego czasu można także ostrożnie odnieść wspomnianą przez Łuszczkiewicza wały ziemne. O takim właśnie, a nie architektonicznym, najczęstszym charakterze inkastelacji kościołów zob. J. Ropędowski, *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*” t. 11: 1966 s. 370–374. Jednocześnie w Prędocinie nad Iłżą istotnie nie znaleziono żadnych cech architektury obronnej, S. Kłodzkiej, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, w: *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997 s. 17–22.

¹⁰⁰ J. Wyrozumski, *Muskata*, PSB t. 22 s. 291–295; T. Nowakowski, *Polityka biskupów krakowskich w końcu XIII wieku (Prokop i Muskata)*, NP t. 75: 1991 s.

czał mu korzystne rozstrzygnięcia w sprawach dziesięcin. W planach utrzymania Krakowa i kontaktów z Czechami opactwo mogilskie mogło pełnić niejaką rolę poprzez swoją lokalizację i lokalizację swych dóbr, szczególnie nad Skawą i na szlaku wrocławskim (Bogucin).

Dzięki bezpośredniemu dostępowi do władcy opactwo zrealizowało plan reorganizacji i unowocześnienia domeny, wyprzedzając w tym inne małopolskie klasztory cysterskie. W 1291 r. otrzymało wspomniany transumpt falsyfikatu formalnego dokumentu Leszka Białego z interpolacjami libertacyjnymi. Stanowił on apogeum w rozwoju immunitetu klasztorowego¹⁰¹. Z kolei w 1294 r. cystersi zyskali ogólny przywilej lokacyjny dla całości dóbr z nową klauzulą immunitetu sądowego, która przewidywała możliwą jurysdykcję starosty¹⁰². Impetu nabierał przyrost majątku ziemskiego. W 1291 r. Waclaw II nadał opactwu mogilskiemu 50 łanów frankońskich w Klemencicach i Pokrzywnicy¹⁰³. Były to dziesięcinne wsie Mogiły, położone koło Wodzisławia. Prawdopodobnie tak duża wymierzona przestrzeń miała stanowić podstawę kolonizacji. Być może była to próba budowy kolejnego kompleksu majątkowego, której klasztor nie podjął¹⁰⁴.

Udała się natomiast ekspansja w kierunku zachodnim. W 1302 r. Mieszko książę cieszyński i oświęcimski powtórzył nadanie Przemyśla z 1286 r. i doprecyzował je¹⁰⁵. Cystersi zyskiwali las między Łączanami, Zajączkowicami, Bachowicami a Spytkowicami ze wszelkimi pożytkami, immunitetem i prawem lokowania osad na prawie niemieckim. Ten kompleks leśny stał się istotnie przedmiotem kolonizacji, której efektem była osada Ryczów; jak twierdził Długosz: *hanc*

13–25; Tenże, *Krakowska kapituła katedralna wobec panowania Przemyślidów w latach 1292–1306*, PH t. 82: 1991 z. 1 s. 1–32. T. Nowakowski, *Małopolska elita władzy*, s. 83–87.

¹⁰¹ KMog 4. Mnisi zebrali w tym dyplomie dotychczasowe i dodali nowe zwolnienia: od budowy grodów i wypraw wojennych poza obszar ziemi, od stróży i goszczenia jej poborców, od stanu, krowy, owcy, bobra, powozu, stacji i wszelkich innych ciężarów wobec kasztelanów, wojewodów, sędziów i innych oraz zwolnienie ich dóbr od jakiegokolwiek zewnętrznej jurysdykcji, z wyjątkiem sądu samego monarchy w jego obecności.

¹⁰² KMog 42.

¹⁰³ KMog 40.

¹⁰⁴ Przed 1366 r. wsie przeszły w ręce monarsze, ZDM t. 1 nr 117; SHGK cz. 2 z. 3, *Klemencice*, s. 515–516. Wśród posiadłości klasztoru nie wspomina ich już dokument Kazimierza Wielkiego z 1336 r., KMog 61.

¹⁰⁵ KMog 45. Jeszcze jedno doprecyzowanie w 1304 r., KMog 46.

*villam emit Przemislaus Oppoliensis dux, donavit eam dum esset sylva*¹⁰⁶. Od razu też próbowano go poszerzać — zakupiona została mianowicie część Żygodowic¹⁰⁷. Tym samym w wyniku zabiegów z lat 1284–1304 cystersi uzyskali nowy, zwarty kompleks majątkowy w dolinie Skawy na Pogórzu Wadowickim. Obecność na tych terenach stwarzała nową jakość w historii opactwa mogińskiego, przesuwała jego uwagę w kierunku zachodnim, wiązała mocno z pograniczem śląsko-małopolskim i wciągała w złożoną problematykę tutejszych układów społeczno-politycznych. Przed 1294 r. zostały jeszcze nabyte Rybitwy¹⁰⁸, ale okazały się nabytkiem przejściowym.

Obrońną ręką cystersi wyszli z zatargów o swoje uprawnienia dziesięcinne. W 1286 r. obronili dziesięcinę z Czyżyn¹⁰⁹, w 1291 r. otrzymali potwierdzenie dziesięciny z Cholewic¹¹⁰, a w 1300 r. — nadań dziesięcinnych Prędoty nad Rabą z uwzględnieniem Skrzyńki¹¹¹.

Klasztor umocnił się na terenie miejskim, potwierdzając swoje więzi z Krakowem. W 1299 r. lub nieco wcześniej nabyto tam dwór, podając się prawu miejskiemu¹¹². Z zapiski z 1313 r. wiadomo, że posiadali kamienny dom¹¹³. Był to raczej kolejny nabytek (z lat 1299–1313), skoro z 1341 r. pochodzi informacja o posiadaniu przez nich

¹⁰⁶ Lben III s. 430; XIV-wieczna notatka dorsalna na dokumencie z 1302 (KMog 45) stwierdza: *super Rycow, Katalog archiwum Opactwa Cystersów w Mogile*, opr. K. K a c z m a r c z y k, G. K o w a l s k i, Warszawa 1919 nr 46; *Chronicon* s. 441 mówi o *silva Rycow* jako darowiźnie Przemysława, a dalej o *silve in Rycow* i o *privilegia super Rycow*. W 1329 r. jest ona potwierdzona jako własność Mogiły, KMog 44, ZDKK t. 1 nr 33. W 1345 r. określona jako wieś, KMog 63.

¹⁰⁷ Przekaz Długosza, że wieś została *per Theodricum abbatem Mogilensem a milite Floriano comparata*, Lben III s. 430. Nie stoi on w sprzeczności z faktem nabycia Żygodowic przez opactwo w latach 1324–1329. Część wsi mogła być własnością rycerską i tę kupiono w czasie rządów opackich Teodoryka (1288/1290–1304).

¹⁰⁸ KMog 42. Z powodu mnogości osad o takiej nazwie trudno je identyfikować. Brak ich w wyliczeniu posiadłości klasztornych z 1336 r., KMog 61. W 1382 r. mnisi kupili wieś Rybitwy, KMog 94; Lben III s. 428.

¹⁰⁹ KMog 37.

¹¹⁰ KMog 39.

¹¹¹ KMog 44.

¹¹² *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, wyd. S. E s t r e i c h e r, Kraków 1936 nr 1.

¹¹³ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*, Kraków 1878 cz. 1, wyd. F. P i e k o s i ń s k i, nr 273: *Item Hermannus velator dictus sue aree retro domum lapideam fratrum de Mugila, fratri alberto resignavit*.

dwóch nieruchomości¹¹⁴. Późniejsze informacje o posiadłościach miejskich klasztoru w Krakowie pozwalają wyjaśnić ich usytuowanie: w rejonie kościoła św. Krzyża i klasztorno-szpitalnego kompleksu duchaków, we wschodnim, rzeźniczym kwartale miasta. Stąd też rekrutowali się niektórzy zakonnicy, jak poświadczony w 1339 r. mnich Jan (*Najstarsze księgi*, nr 1308).

Rozwój ekonomiczny opactwa pozwalał też na kontynuację budowy kościoła i klasztoru, której kolejną ale skromną fazę datuje się na przełom XIII/XIV w.¹¹⁵ Niejako symbolicznie wieńczy ten okres potwierdzenie w 1303 r. przez papieża Bonifacego przywilejów opactwa¹¹⁶.

Na podstawie przywileju prawa niemieckiego dla całości majątku ziemskiego opactwa z 1294 r.¹¹⁷ można dokonać podsumowania jego wielkości pod koniec XIII w. Mogiła, Czyżyny i Ubysławice tworzyły klucz nad Dłubnią. Prandocin z przyległościami obejmował Kacice, Januszowice, Pozaków, Cholewice i Truszyn. Ponadto cystersi posiadali Klemencice i przyległości, czyli Pokrzywnicę, Sędowice, Mikułowice, Dąbrowę, Bogucin i Rybitwy. Klasztor alienował łąn w Zabawie, część Smoniowic i połowę preidium wachowskiego. Syrachów został wchłonięty przez Czyżyny. Opactwo mogińskie, nie licząc jeszcze Ryczowa, miało 16 posiadłości ziemskich.

W tym czasie mnisi umocnili również swoje uprawnienia dziesięcinne. Pod koniec XIII w. mieli 26 wsi dziesięcinnych.

8 Zahamowanie rozwoju i „marginalizacja”

Dobra passa skończyła się koło 1305 r., gdy w Małopolsce rozgorzały walki między obozem proczeskim a Władysławem Łokietkiem.

¹¹⁴ Wtedy bowiem mnisi mogińscy sprzedali Hankowi Romanczowi dom z placem, następująco opisany: *domum cum fundo penes domum ipsorum iacentem lapideam, que quondam fuit Jesconis Schepolak.*, *Najstarsze księgi*, nr 1417.

¹¹⁵ E. Ł u ż y n i e c k a, *Architektura średniowiecznych klasztorów*, s. 79 ograniczyła jej zasięg do rozbudowy klauzury, wskazując na opata Hermana jako realizatora (1278–1283). M. S z y m a, *Architektura kościoła Cystersów*, s. 153 dostrzegł prace w kościele na przełomie XIII/XIV w., koncentrujące się na przesklepieniu nawy południowej i wskazał na opata Krystyna lub biskupa Muskatę jako inicjatorów.

¹¹⁶ ZDKK t. 1 nr 16; BP t. 1 nr 969.

¹¹⁷ KMog 42.

Zwrot polityczny na korzyść Łokietka oznaczał dla Mogiły trudny czas zastopowania rozwoju, „pustki donacyjnej” i swego rodzaju marginalizacji¹¹⁸. Za rządów opackich Krystyna (1304–1319)¹¹⁹ Mogiła, podobnie jak klasztor miechowski, trwała przy dawnej linii i sprzyjała koalicji antyłokietkowej w czasie buntu wójta Alberta¹²⁰. Silna więź z Krakowem wystąpiła tu szczególnie dobitnie. W 1312 r. przyjęto darowiznę czterech jatek od wójta Wieliczki Gerlacha von Kulpe, krewnego Muskaty, którego majątek właśnie był konfiskowany i który chronił się wtedy przed księciem w biskupim Lipowcu. Nieco później biskup darował opactwu cenną Biblię w dwóch częściach¹²¹. Klasztor pozostał lojalny wobec Muskaty, który po śmierci w 1320 r. spoczął nie w katedrze, lecz w chórze kościoła klasztorowego¹²². Podkreślić wypada, jak wybór takiej opcji oddalił od siebie opactwo i Odrowążów, z którymi kontakty w drugiej połowie XIII w. były już bardziej niż nikłe. W większości opowiedzieli się przeciw oni za Łokietkiem najpierw po rezygnacji Przemysła z Krakowa, a następnie po roku 1304. Szczególnie duży był ich udział w walce z Muskatą¹²³. O ostrożności, czy skromnym zakresie zaangażowania opactwa przeciw Łokietkowi świadczy jednak brak szczególnych represji, choć domyślać się można nielicznych konfiskat dóbr¹²⁴.

¹¹⁸ W 1315 r. opactwo broniło swego stanu posiadania w Bogucinie, KMog 48.

¹¹⁹ *Chronicon*, s. 442–443, K. H o s z o w s k i, *Obraz życia*, s. 12 podaje, że opat pochodził z Saksonii.

¹²⁰ E. D ł u g o p o l s k i, *Bunt wójta Alberta*, „Rocznik Krakowski” t. 7: 1905 s. 160–167 i kolejni badacze problemu nie wymieniali Mogiły wśród przeciwników Łokietka; domyślił się tego S. G a w l a s, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie wladztwo terytorialne a geneza spolecznoustrojowej odrębności Polski*, Warszawa 1996 s. 94.

¹²¹ Lben III s. 435; *Chronicon*, s. 442. K. H o s z o w s k i, *Obraz życia*, s. 12 podaje datę 1317 r.

¹²² *Kalendarz katedry krakowskiej*, w: MPH sn t. 5 s. 112.

¹²³ T. N o w a k o w s k i, *Małopolska elita władzy*, s. 35–36, 74–75; K. G ó r s k i, *Ród Odrowążów*, s. 78. Więzy rodu fundatorów z opactwem zostały odnowione dopiero pod koniec XIV w., *tamże*, s. 86.

¹²⁴ Z większą pewnością można taką hipotezę postawić odnośnie do Mikułowic i Dąbrowy, które wcześniej widać w ręku Odrowążów, K. G ó r s k i, *Ród Odrowążów*, s. 41, 45. Historyk błędnie uznał, że w *spisie wsi klasztornych z r. 1243 Mikułowic nie ma, może zostały odebrane przez Odrowążów zaraz po napadzie Tatarów, co ma potwierdzenie w szeregu analogij*. Więż jednak jeszcze w 1294 r. była posiadłością Mogiły, KMog 42. Ostrożniej wypada wnioskować co do Pokrzywnicy i Klemencic, które przed 1366 r. wróciły do domeny monarszej, SHGK cz. 2 z. 3 s. 515.

Trudno ten okres kwalifikować do proponowanej w schemacie M. Derwicha fazy „kryzysu początków”. Ewidentny był bowiem kryzys, ale przyczyny leżały w dramatycznej zmianie zewnętrznego, politycznego kontekstu istnienia i działania wspólnoty. Wynikiem tego było zaburzenie rytmu rozwojowego opactwa.

9 „Kryzys początków”

Dotkliwie dotknięty konsekwencjami swoich wyborów politycznych konwent zrozumiał konieczność przeorientowania własnej postawy. Świadectwem zmiany był wybór opata w 1319 r., który zakończył politycznie uwarunkowane zaburzenie rozwoju klasztoru w pierwszych dwóch dziesięcioleciach XIV w. Po raz pierwszy w osobie mnicha Stefana opatem został Polak¹²⁵. W czerwcu 1319 r. uczestniczył w wiecu w Żarnowie, gdzie dyskutowano kwestię koronacji królewskiej Władysława Łokietka¹²⁶. Nie wziął jednak udziału w koronacji¹²⁷. Od 1325 r. opat mogiński zaczął pojawiać się jako promotor kandydatów na rezerwację papieskie, przy czym nierzadko byli nimi ludzie popierani przez króla lub królową¹²⁸. Kolejny etap rozwoju majątku dokonywał się w głównej mierze na Śląsku a nie w Królestwie, wszakże w zmienionej konfiguracji politycznej, gdy książęta oświęcimski i bytomski pozostawali w sojuszu z Łokietkiem. Niem-

¹²⁵ *Monasticon*, t. 2 s. 103 błędnie podaje daty jego rządów opackich na 1309–1319. Otóż jeszcze w 1315 r. opatem był Krystyn, KMog 48. *Chronicon*, s. 443–444 w sposób wiarygodny podaje daty graniczne rządów opata Stefana na 1319–1329.

¹²⁶ J. B i e n i a k, *Wiec ogólnopolski w Żarnowie 3–7 czerwca 1319 r. a geneza koronacji Władysława Łokietka*, PH t. 64: 1973 s. 475.

¹²⁷ *Annales*, lib. IX s. 108, gdzie Długosz wymienił opatów Tyńca, Mogilna, Jędrzejowa i Brzeska. M. D e r w i c h, *Rola opata w koronacjach królów polskich*, w: *Imagines potestatis. Rytuały, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w. (z przykładem czeskim i ruskim)*, red. J. B a n a s z k i e w i c z, Warszawa 1994 s. 35. Autor sprostował pomyłkę K. H o s z o w s k i e g o, *Obraz życia*, s. 13, który informację Długosza o Mogilnie przypisał Mogile, *tamże*, s. 53 przyp. 47. Zastanawiała go jednocześnie nieobecność przełożonych Mogiły i Miechowa w czasie koronacji, *tamże*, s. 36, 43, 51. Wyjaśnieniem mogą być chłodne relacje obu klasztorów z Łokietkiem, wynik ich konsekwentnej proceskiej opcji politycznej z przełomu XIII/XIV w. Wskutek nieobecności na koronacji 1320 r. opat mogiński i prepozyt miechowski nie weszli do grupy prałatów nie-biskupów, uczestniczących w kolejnych koronacjach, *tamże*, s. 41, 51.

¹²⁸ BP t. 1 nr 1259, 1280.

niej jednak znamienny jest brak jakiegokolwiek dyplomu Władysława Łokietka dla Mogiły. Rolę wiernego sługi króla Mogiła zaczęła spełniać za Kazimierza Wielkiego.

Od lat dwudziestych do połowy XIV w. w „normalnych” już warunkach trwała kolejna, niemal klasyczna w swym przebiegu faza rozwojowa, którą z pewnością można określić jako „kryzys początków”. Nowe nabytki, którym towarzyszyły starania o umocnienie kluczy dóbr, konflikty o ugruntowanie swoich praw, próby rozbudowy gospodarki własnej i bardziej zdecydowanego wejścia w gospodarkę miejską zakończyły się najpóźniej w połowie lat trzydziestych. Nie sposób jednak mówić wtedy jeszcze o stabilizacji i „sytości”. Zmieniła się wprawdzie na korzyść relacja z monarchą, gdyż opat Jan (1330–1356)¹²⁹ był bliskim współpracownikiem Kazimierza Wielkiego, ale jeszcze do połowy XIV w. opactwo musiało się skoncentrować na obronie swojego majątku i nieprzerwanych pracach budowlanych¹³⁰. W całej rozciągłości było to dopiero wchodzenie w stabilizację poprzez ów kryzys, ale — „kryzys wzrostu”.

Rozwój majątku ziemskiego oznaczał znamienne przesunięcie zainteresowań klasztoru na zachód, widoczne w nabytkach na pograniczu małopolsko-śląskim. W 1323 r. w domenie mogiłskiej z nadania księcia Władysława bytomskiego znalazła się połowa wsi Dąbrówka koło Bytomia¹³¹. W 1324 r. cystersi kupili Woźniki nad Skawą od Mikołaja zwanego Byczko¹³², poszerzając swój klucz majątkowy i kon-

¹²⁹ K. Hoszowski, *Obraz życia*, s. 14–15; J. Kłoczowski, *Jan cysters, opat Mogiły*, PSB t. 10 s. 434. Spośród znaczących, a nie zauważonych dotąd faktów, można wskazać, że w 1339 r. opat był obecny w Warszawie podczas finalizacji procesu arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupa poznańskiego z Krzyżakami, KDW t. 2 nr 1192. W 1351 r. gościł króla w opactwie w drugi dzień Świąt Bożego Narodzenia (26 XII — św. Szczepana), A. Gąsiorowski, *Itinerarium Kazimierza Wielkiego. Materiały*, „Roczniki Historyczne” t. 64: 1998 s. 187, 205. W 1353 r. opat został określony prestiżowym tytułem kapelana króla, KMog 69.

¹³⁰ E. Łużyńska, *Architektura średniowiecznych klasztorów*, s. 79–82, 157 i M. Szyma, *Architektura kościoła Cystersów*, s. 154.

¹³¹ J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak, *Bytom średniowieczny. Przekazy źródłowe (1123–1492)*, Opole 1985 nr 76; J. Horwat, *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w.*, Gliwice 1993 s. 158; Lben III s. 431; *Chronicon*, s. 443–444, gdzie też wiadomość o małej wartości tej osady z powodu jej zniszczenia.

¹³² KMog 53, 56. Te Woźniki bywają mylone z Woźnikami, leżącymi w dorzeczu Małej Panwi, które płaciły dziesięcinę kościołowi św. Małgorzaty w Bytomiu, zob. J. Horwat, *Księstwo bytomskie*, s. 154. Błędnie tłumaczy się tam zanik tych dziesięcin przejściem Woźnik przez opactwo mogiłskie.

tynuowali rozbudowę tej włości zdobywając Żygodowice. Stało się to w latach 1324–1329¹³³.

W 1324 r. zaokrąglili posiadłości przy Mogile, zamieniając z cystersami koprzywnickimi żreb przy ich wsi Łęg na Praczów, żreb leżący wzdłuż drogi Kraków–Mogiła na terasie nadwiślańskiej¹³⁴. Ostatnim nabytkiem był bliski Mogiły klucz wrożeńicki przejęty od cystersów henrykowskich w latach 1319–1336¹³⁵. Składał się z Wrożeńic, gdzie istniała kuria klasztorna, oraz z Glewa i Glewca.

Lata trzydzieste XIV w. opactwo zamykało jako posiadacz 17 (lub z Bogucinem 18) osad. Były to: Mogiła, Czyżyny, Praczów, Prandocin, Kacice, Januszowice, Cholewice, Sędowice, Wrożeńice, Glew, Glewec, Woźniki, Żygodowice, Ryczów, Dąbrówka. Nie jest pewne, czy Prandocin wchłonął już Pozaków i Truszyn. Natomiast Ubysławice raczej już zanikły. Problemem jest posiadanie przez klasztor Bogucina, który w 1315 r. dowodnie był jego własnością, później jednak brak o nim informacji, a na początku XV w. jest już w rękach świeckich¹³⁶. W porównaniu z końcem XIII w. nie może mylić brak przyrostu liczby posiadłości ziemskich, z nadatkiem bowiem majątek zyskał na spoistości przestrzennej i organizacyjnej przez wzrost liczby zwartych kluczy majątkowych, wyzbycie się oddalonych osad, jak i wchłanianie małych żrebów i przysiółków przez dominujące wsie.

Zaczął się też proces stopniowego powiększania posiadłości miejskich. W 1334 r. mnisi, wsparci przez króla, nabyli pięć jatek w Bochni po sporze z mieszczanami¹³⁷. Jednak w 1341 r. odsprzedali dom

¹³³ Połowę Żygodowic otrzymał w 1317 r. od księcia Władysława oświęcimskiego sołtys Hanko z Prandocina, a drugą połowę kupił, KMog 49. Wiadomo, że później Hanko sprzedał wieś klasztorowi, KMog 75. Stało się to przed 1345 r., kiedy to dowodnie była już własnością opactwa, KMog 63. H. Seredyński, *Uposażenie klasztoru*, s. 76 mówi o zakupie Żygodowic od Hanka po 1317 r. Informacje o chronologii tego nabytku przynosi *Kronika mogiłska* mówiąc, że opat Stefan kupił Woźniki i Żygodowice, *Chronicon*, s. 443. Żygodowice wymieniono jako drugie. Ponieważ Woźniki nabyto w 1324 r., a opat zmarł w 1329 r. te daty wyznaczają czas zakupu Żygodowic.

¹³⁴ KMog 52.

¹³⁵ H. Gröger, *Heinrichau. Geschichte eines schlesischen Zisterzienserkloster 1227–1977*, Köln Wien 1978 s. 115 przyp. 120; H. Seredyński, *Uposażenie klasztoru*, s. 77 datuje przejście własności na 1320–1335.

¹³⁶ KMog 48; SHGK cz. 1 z. 1, *Bogucin*, s. 174.

¹³⁷ KMog 52.

w Krakowie¹³⁸, co można postrzegać jako wstęp do reorganizacji kompleksu ich nieruchomości krakowskich lub raczej sygnał silnego zapotrzebowania na gotówkę w okresie wykańczania budowy kościoła.

Opactwo konsekwentnie starało się też o obronę stanu swego posiadania. W 1321 r. cystersi wygrali proces z plebanem dobczyckim o dziesięcinę z dwóch łańów kościelnych¹³⁹. W 1325 r. potwierdzono ich dziesięcinne prawa nad Raba, zamieniając dziesięcinę z Kamyka na dziesięcinę z Zawady dla przestrzennego uporządkowania uprawnień¹⁴⁰. W 1329 r. nastąpiło rozsądzenie sporu Mogiły z Tyńcem o prawo patronatu nad kościołem w Woźnikach i jego filią w Wadowicach. Rozgraniczono też strefy uprawnień obu opactw według linii rzeki Skawy¹⁴¹. Z kolei w 1335 r. udało się obronić przynależność kościoła wadowickiego do Woźnik przed patronackimi zakusami plebana z Mucharza¹⁴². W latach 1344–1346 zdołano, przy wsparciu biskupa Jana Grotowica, odzyskać Woźniki. Wieś zagarnął książę oświęcimski Jan i nadał swojemu słudze Sezemie, którego żona, siostrzenica Mikołaja Byczko, uważała się za prawowitą ich dziedziczkę. Mimo, że zajęte były także Żygodowice, a wszystkie trzy wsie — wraz z Ryczowem — spustoszone i ograbione, wynik konfliktu oznaczał ugruntowanie Mogiły nad Skawą, potwierdzone kupionym przez opactwo przywilejem księcia z 1359 r.¹⁴³

Odnosnie do uprawnień immunitetowych za Kazimierza Wielkiego zakres libertacji uległ zacieśnieniu, gdyż król w 1336 r. nie potwierdził rozległych przywilejów Wacława II, ale skromniejsze Wstydliwego i Czarnego. Jednocześnie wprowadzał wygodną formułę, że immunitet będzie obejmował obecne, ale i wszystkie uzyskane w przyszłości posiadłości¹⁴⁴.

¹³⁸ Zob. przyp. 114.

¹³⁹ KMog s. 22; ZDKK t. 1 nr 29.

¹⁴⁰ KMog 55. W 1334 r. zatwierdził to biskup Jan Grotowic, KMog s. 43.

¹⁴¹ KMog s. 44; KTyn 51; ZDKK t. 1 nr 31, 33.

¹⁴² KMog s. 44–45; ZDKK t. 1 nr 41. O tej skomplikowanej konfiguracji praw i rozszczeń kościelnych zob. A. Nowakowski, z *dziejów miasta i parafii Wadowice. Szkic historyczno-prawny*, Kraków 1985 s. 30–32. J. Chachaj, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, ABMK t. 68: 1997 s. 236, 251–252, 258–259.

¹⁴³ KMog 62, 63, 64, 75.

¹⁴⁴ KMog 61. Jak o tym świadczy jednak zwolnienie Mogiły od robót na rzecz dwo-

Powiększaniu majątku i intensywnym zabiegom o obronę swoich uprawnień towarzyszyły pierwsze kroki ku rozbudowie gospodarki własnej. W latach 1323–1334 mnisi przejęli 13-łanowe sołectwo w Prandocinie¹⁴⁵.

Przy tym wszystkim trwały intensywne prace budowlane w siedzibie konwentu. Świadectwem ich przyspieszenia było nadane w Awinionie w 1329 r. rozszerzenie 40-dniowych odpustów dla tych, co przed śmiercią zapiszą majątek klasztorowi i tych, którzy w jakikolwiek sposób pomogą w budowie, oświetleniu i ozdobieniu kościoła. Dotyczyło to obu świątyń mogiłskich: klasztornej i św. Bartłomieja¹⁴⁶. Zakończenie prac nastąpiło pod koniec lat czterdziestych XIV w.: w 1347 r. konsekrowano kościół św. Bartłomieja¹⁴⁷, a w 1349 r. Kazimierz Wielki miał dokończyć budowę świątyni konwentalnej i pokryć ją sklepieniami¹⁴⁸. Z pewnością jest to czytelna cezura. Jednocześnie bowiem, od 1348 r., zaczynał się nowy okres rozbudowy domeny klasztornej, sygnalizowany nadaniem przez króla wsi Dąbie i, dzięki uwolnieniu środków inwestycyjnych, konsekwentnie realizowanym planem skupowania przez klasztor Zesławic, a następnie Muniakowic, czemu towarzyszyły przywileje lokacyjne i immunitetowe władcy, przy jednoczesnym poszerzaniu posiadłości miejskich: w Krakowie, Bochni i Wieliczce. Wtedy też można stwierdzić, że opactwo weszło w etap stabilizacji.

Podsumowanie

Na podstawie przeprowadzonej analizy udało się wyodrębnić w pierwszym stuleciu istnienia opactwa mogiłskiego kolejne fazy rozwoju: fundację (1218–1225), instalację (1228–1241), konsolidację (1243–1286) oraz po koniunkturalnym „przyspieszeniu” (1288–1304)

ru królewskiego z 1353 r., KMog 69 oraz wykazy powinności wobec domeny monarszej w XVI-wiecznych lustracjach — immunitet nie miał pełnego zakresu.

¹⁴⁵ KMog 51, 59.

¹⁴⁶ KMog 57.

¹⁴⁷ KMog 65.

¹⁴⁸ *Annales*, lb. IX s. 258. Według A. Semkowiça, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polski Jana Długosza do roku 1384*, Kraków 1887 s. 366 jest to wiadomość wiarygodna, prawdopodobnie z zapiski klasztornej.

i „marginalizacji” (1305–1319) „kryzys początków” (1319–1349), który był istotnie „kryzysem wzrostu” i doprowadził do fazy stabilizacji. Jest to propozycja otwarta na dyskusję, szczególnie odnośnie do wewnętrznych cezur całego procesu. Licząc od zakończenia procesu fundacyjnego do zaproponowanej cezury końcowej byłoby to 125 lat. Bardzo nierównomierne czasowo są też poszczególne okresy. Na względną krótkotrwałość etapu instalacji wpłynął fatalny układ stosunków z rodem fundatora i wyjątkowo niekorzystna sytuacja polityczna. Z tym samym można też wiązać długość etapu konsolidacji. Szybko został wyhamowany przyrost dóbr klasztornych, zresztą od drugiej połowy XIII w. charakterystyczne było osłabienie fali donacji na rzecz instytucji kościelnych. Konwent musiał więc większy wysiłek położyć na umocnienie i zagospodarowanie już posiadanych dóbr. Brak odpowiednio długiego intensywnego wsparcia inwestycyjnego z zewnątrz zmuszał do ustalenia priorytetów i racjonalnego dzielenia środków własnych. Stąd trójczłonowość etapu konsolidacji i rozciągnięcie w czasie budowy kościoła i klasztoru oraz reorganizacji domeny. Dyskusyjne są z pewnością „wykrojone” z całości procesu dwa etapy, które nie mieszczą się w schemacie M. Derwicha. Chodzi o skok rozwojowy za rządów czeskich, określony jako „przyspieszenie” i „kryzys” po klęsce tej opcji politycznej w związku z opanowaniem Krakowa przez Łokietka. Wydaje się jednak, że istniała konieczność takiego zabiegu. Opactwo nie rozwijało się wówczas według rytmu wewnętrznego, lecz zostało poddane szczególnemu ciśnieniu warunków zewnętrznych. Po ich uspokojeniu wkroczyło na unormowaną drogę rozwoju, osiągając do połowy XIV w., przy poważnym już wsparciu władcy, metę długiego „zagnieżdżania się”.

Podsumowując, można skonstatować, że nawet przy tak szkicowym ujęciu, jak powyższe, przebieg tego procesu w przypadku Mogiły potwierdza propozycję schematu rozwojowego M. Derwicha. Potwierdziły go już zresztą wyniki badań nad implantacją opactwa trzebnickiego w lokalne środowisko społeczne¹⁴⁹. Konieczne jest wszakże elastyczne stosowanie modelowego ujęcia i pilne zwracanie uwagi na wielość możliwych sytuacji, które w jego ramach się nie mieszczą lub

¹⁴⁹ P. Wiszewski, *Cysterki trzebnickie w społeczeństwie śląskim (czwarta ćwierć XIII wieku — pierwsza połowa XIV wieku)*, w: *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*, s. 705–718.

mieszczą niecałkowicie, bynajmniej go przy tym nie negując. Jako postulat trzeba postawić takie badania dla pozostałych klasztorów cysterskich, a szczególnie próbę podjęcia porównania fundacji XII- i XIII-wiecznych, dla których, przy oczywistych różnicach mikroregionalnych, istniał przecież inny całościowy społeczno-kulturalny kontekst rozwojowy.

MACIEJ ZDANEK

The Process of Implantation of the Cistercian Convent at Mogiła

Summary

The article reassesses the history of the Cistercian convent at Mogiła until the middle of the 14th century in the light of Derwich's model of implantation. It refers to the process in the course of which a monastic community builds a network of two-way links with the outside world and gradually 'grows into' its natural and social environs. The aim of the article is to verify Derwich's model with respect to the history of the Mogiła convent. The results confirm the usefulness of the model, provided it is handled with some flexibility and tolerance for special circumstances. At the same time, it has to be said that this interpretation of the history of the convent at Mogiła is open to discussion, especially the problem of internal periodisation.

By focusing on the convent's endowments and its economy, the growth of its ties with local communities, and the progress of construction work on the Cistercian architectural complex it has been possible to divide the first one hundred years of the Mogiła convent into six phases. They are: (1) the foundation period proper, 1218–1225; (2) the settling-down phase of 1228–1241; (3) the consolidation of 1243–1286; (4) the age of prosperity, 1288–1304, a direct consequence of Mogiła's siding with the victorious Czech claimant to the Polish throne; (5) the marginalisation phase, 1305–1319, after the ousting of the Czech party by Władysław Łokietek, and (6) 'the crisis of the beginnings' which lasted from 1319 until 1349; it was in fact a period of transformation and growth, which resulted in the great flourishing of the Mogiła convent in the second half of the 14th century.

Translated by A. Branny